

बौद्ध-धर्मका

मौलिक सिद्धान्तहरू

लेखक :

श्री भिक्षु बुद्धदास, थाइलैण्ड

अनुवादक :

श्री जगत बहादुर जोशी, तान्सेन

बौद्ध-धर्मका मौलिक सिद्धान्तहरू

(प्रश्नोत्तरी संक्षिप्त परिचय)

बुद्धिजीवी युवा वर्गका लागि

लेखक :

श्री भिक्षु बुद्धदास, थाइलेण्ड

Dhamma.Digital

अंग्रेजी अनुवादक :

श्री आर्यानिन्द भिक्षु

नेपाली अनुवादक :

श्री जगत बहादुर जोशी, तान्सेन

प्रकाशकहरू :-

श्री चक्रराज शाक्य
श्री भक्तराज शाक्य
श्री होमराज शाक्य
श्री इन्द्रराज शाक्य
श्री सिंहराज शाक्य

श्रीमती मन कुमारी शाक्य
श्रीमती तीर्थ कुमारी शाक्य
श्रीमती नील कुमारी वज्राचार्य
श्रीमती तेज कुमारी वज्राचार्य
श्रीमती मीन कुमारी शाक्य

ने. सं. १०६३

बु. सं. २५१७

वि. सं. २०३०

ई. सं. १९७३

Dhamma-Digital

मूल्य: —

मुद्रक :

शान्कर प्रेस

४८१ ओबहाल टोल,
काठमाडौं, ५ नेपाल ।

फोन नं. १३६०४

स्वर्गीय

पितामह श्री उदयमान शाक्य

पिता श्री मुक्तिराज शाक्य

माता श्रीमती सुवर्ण कुमारी शाक्य

माता श्रीमती पूर्ण कुमारी शाक्य

मा

Dhamma.Digital

सादर समर्पित

—प्रकाशक वर्ग

विषय सूचि

क्रम संख्या :	पृष्ठ :
[क] प्रकाशकको तरफबाट	१-३
[ख] अनुवादकका दुई शब्द	४-५
[ग] लेखकका तरफबाट	६-७
[१] गौतम बुद्धले कुन विषय सिकाउनु भयो ?	७-८
[२] वहाँले खास गरेर विशेष कुरा के सिकाउनु भयो त ?	८-१२
[३] दृढ-धर्मको आधारभूत सन्देश के हो ?	१२-१३
[४] लोभबाट तथा आशक्तिबाट टाढा रहने अभ्यास कसरी गर्ने ?	१३-१६
[५] हामीले अध्ययन गर्ने मनन गर्ने र सिख्ने ठाउँ कुन हो ? भनी अरू धर्म मान्ने कुनै विदेशीले सोधेमा के भन्ने ?	१७-१८
[६] धम्मको बारेमा राम्रो जानकारी राख्नलाई धम्मलाई के सित तुलना गर्न सकिन्छ ?	१८-१९
[७] सर्वसाधारण व्यक्तिले अध्ययन गर्नु पर्ने के हो ?	१९-२१
[८] संसार र मृत्यु भन्दा परको धम्म कुन हो ?	२२-२३
[९] अमर धम्म के हो ?	२२
[१०] ग्रन्थमा उल्लेख भएका उपदेशको कुन पञ्चमा बुद्धले सबभन्दा बढी जोड दिनु भएको थियो ?	२३-२४
[११] कसलाई र कसका कुरामा विश्वास गर्ने भनी बुद्धले सिकाउनु भयो ?	२४-२७

(ख)

क्रम संख्या :	पृष्ठ :
[१२] साधारण मानिसको र एउटा वास्तविक बौद्धको विचार अथवा सोचाईको स्तरमा के फरक छ ?	२७-२९
[१३] अभ्यासको सर्वसाधारण र छोटो माग कुन हो ?	२९-३२
[१४] बुद्ध-धर्म अनुसार "कर्म" भन्नाले के बुझिन्छ ?	३३-३६
[१५] दुःख निरोध गर्न के बुद्धकै उपदेश सुन्नु पर्छ ?	३६-३७
[१६] कुनै खास उपदेश बुद्धको उपदेश हो वा होइन भन्ने शंका भएमा कसरी समाधान गर्ने ?	३७-३८
[१७] भावी सन्तानका बारे बुद्धको कस्तो विचार थियो ?	३९-४१
[१८] बुद्ध कसमाथि श्रद्धा राख्नु हुन्थ्यो ?	४१-४२
[१९] बुद्धलाई हामी कहाँ पाउन सक्छौं ?	४२-
[२०] बुद्ध अझ पनि छन् कि छैनन् ?	४३-
[२१] के बुद्धले आफ्नो कर्मको निरोध गर्नु भएको थियो ?	४३-४४
[२२] बुद्धले आफ्नो अन्तरमुखि जीवन कसरि बिताउँनु हुन्थ्यो ?	४४-
[२३] सम्पूर्ण संसारलाई 'रित्तो छ' भनि किन भनिन्छ ?	४५-
[२४] मुक्त चित्त अथवा रित्तो चित्त किन भनिन्छ ?	४५-४६
[२५] पूर्ण रित्तो भए पछि के हुन्छ ?	४६-४७
[२६] निर्वाण के हो ?	४७-
[२७] निर्वाणमा पाइने आनन्द कस्तो हुन्छ ?	४७-४८
[२८] निर्वाण यसै जीवनमा प्राप्त हुन्छ वा मृत्यु पछि ?	४८-५०
[२९] के जल्ला तहका पशुहरूले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्छन् ?	५०-५२

क्रम संख्या :	पृष्ठ :
[३०] मानिसको लागि सर्वोत्तम वस्तु कुन हो ?	५२-५३
[३१] अहिले संसारमा कुनै अरहन्तहरू छन् कि ?	५३-
[३२] सम्यक् आचरणको अर्थ के हो ?	५३-५५
[३३] अरहन्त बन्न सजिलो छ कि गाहारो छ ?	५५-५६
[३४] के हामी अरहन्तलाई चिन्न सक्छौं ?	५६-५७
[३५] अरहन्तसंग कहाँ भेट्न सकिन्छ ?	५७-५८
[३६] के सर्वसाधारण मानिस अर्हन्त हुन सक्छन् ?	५८-
[३७] एउटा नर हत्यारा कसरी अरहन्त हुन सक्छ ?	५८-६०
[३८] संसार के चीजले भरिएको छ ?	६०-६२
[३९] धेरै र थोरै प्रभाव दिने पुण्य कस्ता हुन्छन् ?	६२-६३
[४०] ठूलो सार्थकता कहाँ पाइन्छ ?	६३-६४
[४१] आनन्द कहाँ पाइन्छ ?	६४-६५
[४२] ऋद्धिमा कति सम्म रूचि लिनु पर्छ ?	६५-६९
[४३] दुःख सुख कहाँ उत्पत्ति हुन्छन् ?	६९-७१
[४४] दुःखको विनाश हामी कहाँ गर्न सक्छौं ?	७१-७४
[४५] कुनै कुरालाई राम्रैसित जान्नलाई कति कुराको जानकारी राख्नु पर्छ ?	७४-७७
[४६] निर्वाण प्रवाहमा पुग्नु भनेको के हो ?	७७-८२
[४७] चार दुःख पूर्ण अवस्थाको अर्थ के हो ?	८२-९०
[४८] बुद्धले हामीलाई अन्तिम उपदेश के दिनु भएको थियो ?	९०-९८
संदर्भ ग्रन्थ तथा सूत्रहरू	९९-१००

प्रकाशकको तरफबाट :-

गौतम बुद्ध नेपाली भएर जन्मनु भयो तर वहाँको विचार र सिद्धान्त नेपाल र भारतको सीमाना भित्र मात्रै सीमित भएर बस्न सकेन अपितु यसको विश्व व्यापकताले यसलाई विश्व मानव समाजका साक्षात् सम्पत्ति बनाएको छ । यसै कारणले गर्दा नेपालको लुम्बिनी अञ्चल भित्र पर्ने, धुलो माटोले पूरिएर, देहातको कुनामा, दुनियाँको आँखा नपर्ने ठाउँमा स्थित भएको गौतम बुद्धको जन्म स्थान लुम्बिनीले विश्वको ध्यान आकर्षित गर्न थालेको छ । युद्ध, हिंसा, रक्तपात, विध्वंस-बाट मानव समाजलाई टाढा राखेर शान्तिको छत्र छायायामा विभिन्न मत मतान्तर, धर्म, संस्कृति—राजनैतिक व्यवस्थामा विश्वास गर्ने विश्वका सम्पूर्ण मानव समाजका विभिन्न पक्ष फुलन फलन सकोस भन्ने उद्देश्य लिएर प्रयत्नमा रत रहेको संयुक्त राष्ट्र संघले 'लुम्बिनी' निर्माण योजना कार्यान्वयन गर्ने तरछर गर्दै रहेको कुराले आजको अविश्वास र त्रासमा बाँचेको संसारलाई आत्मविश्वास, निर्भीकता र शान्तिको संदेश दिन सक्छ भन्ने कुरा प्रमाणित गरिरहेछ । बौद्ध सिद्धान्तलाई प्रचार र विज्ञापनका साधन मात्र नबनाईने हो भने त्यसलाई समाज र व्यक्तिले आचरणमा ढाल्नलाई बौद्ध सिद्धान्तका मोटा मोटी कुराहरूको ज्ञान सर्व साधारणमा हुनै पर्दछ । एक किसिमको समाजको रीति थिति, धर्म राजनैतिक व्यवस्था—अर्को समाजको रीति थिति, धर्म, राजनैतिक परम्परा र व्यवस्था सित मेल खादैन तर वैज्ञानिक सिद्धान्तलाई कुनै पनि

(२)

स्वस्थ विकसित समाजले सजिलै सित ग्रहण गर्ने पछि । यसलाई संस्कृति, धर्म, राजनैतिक व्यवस्थाले बाधा गर्दैन अपितु यो तिनीहरूको लाई मजबूत आधार बन्दछ । त्यस्तै बुद्ध सिद्धान्तलाई आफ्नो स्वस्थ धर्म, स्वस्थ राजनैतिक व्यवस्था, स्वस्थ रीतिथितिलाई कायम राखेर पनि संसारका विभिन्न जाति र देशले अपनाई राखेकै छ । बुद्ध सिद्धान्त भित्र रहेको वैज्ञानिक तत्त्वनै यसको कारण हो भन्नमा अत्युक्ति हुने छैन ।

आजको वैज्ञानिक युगको सन्दर्भमा (जहाँ समाज रंग भेद नीतिले ग्रस्त भएको छ—जहाँ उत्तरी आयरलैण्ड जस्तो भौतिक विज्ञान ले सम्पन्न देश प्रोटेस्टेण्ट तथा कैथोलिक धर्मका रूढीवादी परम्पराले ग्रस्त भएर आक्रोश, भय, अविश्वास र हिंसाको शिकार भएको छ) बौद्ध सिद्धान्तको मोटा मोटी कुराहरूको बोध गराउन श्रद्धेय भिक्षु श्री बुद्धदासले अनेक पुस्तक पुस्तिकाहरू लेख्नु भएको छ । ती थाई भाषामा लेखिएका पुस्तकहरू अंग्रेजीमा अनुवाद भएर अंग्रेजी भाषा भाषीहरूको हात हातमा पुग्न गएका छन् । अंग्रेजी भाषा नजान्ने हाम्रा नेपाली वन्धुहरूले पनि यस्ता उपयोगी पुस्तकहरूको लाभ उठाउन सकून भनेर श्री जगत बहादुर जोशीज्यू ले श्रद्धेय भिक्षुका पुस्तक *Two Kinds Of Languages* को “भाषा – दुई थरिका” को शिर्षकमा र *Buddha Dhamma for students* को “बौद्ध धर्मका मौलिक सिद्धान्तहरू (बुद्धिजीवी युवा वर्गका लागि)” को शिर्षकमा आंशिक अनुवादित पुस्तकहरू, बौद्ध धर्ममा अभिरूचि लिने नेपाली भाषा भाषीहरूको बडो लोक प्रिय भएका छन् । यसै लोक प्रियता, जन अभिरूचि र मांगको विचार गरेर हामीलाई “बौद्ध धर्मका मौलिक सिद्धान्तहरू”

भन्ने पुस्तक पूर्ण रूपमा प्रकाशित गर्न पाएमा धेरै लाई लाभ होला भन्न लागेको थियो । श्री जोशीज्यू ले बाँकी २३ प्रश्न र तिनका जवाफहरूको पनि अनुवाद पूरा गरि दिनु भएकोले हामीले आफ्ना पितामह, माता तथा पिताहरूको संज्ञनामा दुई खण्डमा विभक्त गरिएको उक्त पुस्तकलाई एकै खण्डमा प्रकाशित गरेका छौ । श्री जोशीज्यू ले आफ्नो अथक परिश्रम र अमूल्य सेवा दिनु भएर तैयार पार्नु भएको यस अनुदित पुस्तकलाई प्रकाशित गर्न अनुमति दिनु भएकोमा हामी वहाँको उदारता प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौ र साथै पहिले प्रकाशित भएको खण्डलाई यसमा संलग्न गरि प्रकाशित गर्ने अनुमति दिनु भएकोमा प्रकाशक श्री दशरथ मुनि पञ्चमुनि शाक्य प्रति हामी आभार व्यक्त गर्दछौ ।

प्रकाशक :

श्री चक्रराज शाक्य

श्रीमती मान कुमारी शाक्य

श्री भक्तराज शाक्य

श्रीमती तीर्थ कुमारी शाक्य

श्री हेमराज शाक्य

श्रीमती नील कुमारी बज्राचार्य

श्री इन्द्रराज शाक्य

श्रीमती तेज कुमारी बज्राचार्य

श्री सिंहराज शाक्य

श्रीमती मीन कुमारी शाक्य

अनुवादकका दुइ शब्द :-

—थाइलैण्डका श्रद्धेय

भिक्षु बुद्धदासका पुस्तकहरूबाट नेपाली भाषा-भाषीहरू पनि लाभान्वित हुन सके राम्रो हुने थियो भन्ने मनमा लागेको थियो । यसै क्रममा वहाँको “Two Kinds Of Languages” भन्ने पुस्तकको “भाषा दुई थरिका” भन्ने शिर्षक दिएर नेपालीमा अनुवाद गरेको थिएँ । यसको लोक प्रियताले मलाई अझै कुत्कुत्यायो । वहाँको “Buddha Dhamma for Students” भन्ने प्रश्नोत्तरको रूपमा लेखिएको अर्को पुस्तक हातमा पऱ्यो । यस पुस्तकमा भएका ४८ प्रश्नहरू मध्ये बीच बीचबाट छानेर २५ प्रश्नोत्तरको अनुवाद गरें । श्री दशरथ मुनि पञ्चमुनि शाक्य तानसेनबाट यसलाई प्रकाशनमा ल्याइयो । यस्तरी छनोटगरी अनुवाद गरिएको प्रश्नोत्तरको रूपमा प्रकाशित भएको पुस्तकले बुद्ध धर्ममा अभिरूचि लिने र आधुनिक वैज्ञानिक परिपाटी तथा तर्कमा विश्वास गर्ने युवा वर्गको जिज्ञासा ज्ञान बढाईदियो । बाकी प्रश्नोत्तर पनि प्रकाशित गराउनु पऱ्यो भनेर अनुवादक तथा प्रकाशक कहाँ जिज्ञासु पाठकहरूले घच्चच्याउन थाले । अतः मूल पुस्तकबाट बाकी रहेका २३ प्रश्नोत्तरको अनुवाद पूरा गरिदिएँ । पहिलेका २५ र पछिका २३ गरी जम्मा ४८ प्रश्नोत्तरका अनुवादलाई एउटै पुस्तकको आकारमा प्रकाशित गर्ने अनुमति श्री दशरथ मुनि पञ्चमुनि शाक्यबाट श्रीमती

तीर्थ कुमारी शाक्य; श्री इन्द्रराज शाक्य आदि शाक्य परिवारले प्राप्त गरी यसलाई प्रकाशित गरिदिनु भएकोमा मेरो सीरको बोझा हलुङ्गो हुन गएको छ ।

दुवै अंशको अनुवादलाई मिलाएर मूल पुस्तकमा भए जस्तै गरी प्रश्नोत्तर संख्याको क्रम मिलाएर पाण्डु लिपिबाट साफी गरी सहयोग पुऱ्याउनु भएकोमा म श्री गणेश मान शाक्य लाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यस पुस्तकको अनुवादको भाषालाई यथाशक्य सुगम, सरल र बोल चालीको भाषा बनाउने प्रयत्न गरिएको छ । यस पुस्तकले बौद्ध धर्मका मौलिक सिद्धान्त संज्ञान बुझ्न प्रेरित गरेछ भने पनि म आफ्नो उद्देश्य सफल भएको मान्ने छु । अस्तु !

जगत बहादुर जोशी

Dhamma.Digital तानसेन

बु० सं० — २५१७

वि० सं० — २०३०

ने० सं० — १०९३

लेखकका तरफबाट :-

धम्मका अनुगामी साथीहरू,

“विद्यार्थीहरूका लागि धम्मका सिद्धान्तहरू” यहीनै आजको प्रवचनको विषय हो । आजको प्रवचनमा मौलिक तथा आधारभूत कुराहरूको मात्रै चर्चा गर्न लागेको छु त्यसैले यो विषय खास गरेर बुद्धिजीवी, प्रतिभाशालि व्यक्तिहरू अथवा विद्यार्थीहरूका लागि हो । प्रश्नोत्तर शैलीमा पहिले प्रश्न गरेर र त्यसको उत्तर दिएर (बौद्ध शिक्षा) अर्थात् धम्मका मोटामोटी सिद्धान्तहरूको विवेचना गर्नेछु । प्रश्न सुनेपछि त्यसको जवाफ सम्झन र बुझ्न सजिलो हुनेछ । तपाईंहरू जस्ता प्रतिभाशालि व्यक्तिहरूका लागि यो प्रश्नोत्तर शैली सबभन्दा उपयुक्त होला जस्तो मलाई लाग्दछ । गौतम बुद्धका पालामा पनि प्रतिभाशाली व्यक्तिहरूले मौलिक तथा आधारभूत सिद्धान्तहरूका बारेमा बाहेक अरु कुनै विषयमा प्रश्न उठाउँदैनथे भनी भनिन्छ । उनीहरू लम्बेचौडे घुमाउरेदार व्याख्या लाई रुचाउँदैनथे । यस शैलीले समयको वचत गर्दछ ।

त्यस्तै म आज गर्न लागि रहेको छु । कुनै विषय लिएर एउटा प्रश्न गर्छु र आधारभूत सिद्धान्तका आधारमा यसको जवाफ दिनेछु । यस प्रकारले तपाईंहरूले विभिन्न विषयहरूको सार बुझ्न सक्नु हुनेछ त्यहीनै तपाईंहरूका लागि साधारण असल जग बन्न जानेछ । यो जग बसी सकेपछि ज्ञान भविष्यमा फलदायक हुन जान्छ; अध्ययन गन तथा अन्यान्य वक्ताहरूको प्रवचनहरू बुझ्न यसले मदत गर्नेछ ।

अर्को एउटा कुरा छ । अरू धर्मावलम्बी तथा विदेशका मानि-सहरूले बुद्ध धर्म बारे प्रश्न गरेको खण्डमा कसरी जवाफ दिने भन्ने तरीका विद्यार्थीहरूलाई सिकाउनु पनि मेरो प्रवचनको लक्ष हो ।

यसले नअलमलिकन बुद्ध धर्म सम्बन्धी कुरामा सहि सहि तरीकाले तिनीहरूका प्रश्नका जवाफ दिन सक्ने तुल्याउने छ ।

त्यसले विषयको मुख्य सार कुन कुन कुरामा आधारित छ तिनलाई राम्रै सित बुझ्न सक्नु पर्छ । यदि तपाईंहरूले यति गर्न सक्नु भयो भने यो बडो कल्याणकारी हुनेछ र यसले तपाईं सबैलाई लाभ हुनेछ भन्ने मलाई विश्वास छ । अब म पालैपालो सित विषयहरूलाई लिदै जान्छु ।

प्र. (१) गौतम बुद्धले कुन विषय सिकाउनु भयो ?

भनी सोधिँएमा त्यस को जवाफमा बुद्धका वाक्यहरू नै उद्धृत गर्नु सबभन्दा राम्रो हुनेछ । “हे भिक्षु हो ! यसलाई जानी राख, पहिले जस्तै अहिले पनि म दुःख र दुःखको विनाशको बारेमा मात्रै भन्दछु ।”

प्रश्नको यो जवाफ तपाईंलाई चित्त बुझ्न पनि सक्छ नबुझ्न पनि सक्छ । यस प्रश्नको जवाफ विभिन्न तरिकाले दिन सकिन्छ तर बुद्धका यस उक्तिले मोटा मोटी सार दिन्छ । बुद्धले दुःख र दुःख को विनाशको बारेमा मात्रै सिकाउनु भएको थियो । दुःखको विनाश सित सिधा सम्बन्ध नभएका विषयहरू सरोकारका, विषय होइनन् । “त्यसैले—मृत्यु पछि पुनर्जन्म हुन्छ कि ?” अथवा “पुनर्जन्म कसरी हुन्छ ?” यस्ता प्रश्नहरूमा विचार नगर्नु होस । यी विषयमा पछि विचार गरिने छ ।

(८)

त्यसैले कुनै पाश्चात्य देशका ब्यक्तिले यस्तो प्रश्न सोधेछन् भने
“बुद्धले दुःख र दुःखको विनाशको बारेमा भन्दा अरु विषयमा केही
कुरा सिकाएनन्’ भनी हामी जवाफ दिन सक्छौ ।

प्र. (१) वहाँले खास गरेर विशेष कुरा के सिकाउनु भयो त ?
भनी यसै सिल सिलामा सोध्न सक्छन् ।

यो वडो ठूलो विषय छ । यसको जवाफ विभिन्न दृष्टिकोणले
दिन सकिन्छ । यदि यस्तो प्रश्न सोधियो भने हामी सब प्रथम यही भन्न
सक्छौ—“वहाँले मध्यम मार्गमा हिंड्न सिकाउनु भयो; न त सान्हे
कस्सिनु ठीक हो न त सान्हे खुकुलिनुनै ठीक हो । शरीरलाई यातना
र कष्ट दिनु पनि ठीक होइन; न त “खाऊ, पीऊ, आनन्द मनाउ भोलि
त मनैछ’ भनेर इन्द्रिय भोग विलासको जिन्दगी बिताउनु नै ठीक हो ।

यसको विपरीत मध्यम मार्गमा नत शरीरलाई कष्ट दिईन्छ,
न त इन्द्रिय सुख र भोग विलासलाई नै स्थान दिईन्छ । दुःख कष्ट
समाप्तिको लागि मध्यम मार्गले नै परिस्थिति तैयार पारिदिन्छ । त्यसै-
लाई अध्ययन, मनन र अभ्यास गरेर नै दुःख को अन्त गर्ने बाटो पैत्या-
उनाले सफलता मिल्दछ ।

विभिन्न परिस्थितिमा मध्यम मार्ग लाभदायक हुन्छ । मध्यम
मार्गबाट हिंडनाले बाटो विराईदैन र मुख्य सार पत्ता लगाइन्छ ।

(१) कारणहरूलाई जान्नु (२) परिणाम (कार्य) हरूलाई जान्नु
(३) आफुलाई जान्नु (४) के कुरा कति भए पुग्छ भनेर जान्नु (५)
असल साथीलाई चिन्नु (६) मानिसहरू लाई चिन्नु मध्यम मार्गमा
हिंडनाले नै सम्भव हुन्छ । प्रश्न हो जवाफ दिने यो पनि एउटा तरिका हो ।

“बुद्धले स्वावलम्बी बन्न सिकाए” भनेर पनि उक्त प्रश्नको जवाफ दिन सकिन्छ । स्वावलम्बन भनेको के हो ? यो सबैलाई थाहा भएकै कुरा हो । यसलाई ब्याख्या गर्नु पर्दैन । तैपनि सारांशमा भन्ने हो भने भाग्यमा भर नपर्ने; देवी देवताहरूमा भर नपर्ने; अन्तमा ईश्वरैमा पनि भर नपर्नेलाई नै स्वावलम्बन भनिन्छ । “आफु नै — आफ्नो शरण हो” भनि बुद्धले भन्नु भएको छ ईश्वरवादी धर्ममा पनि “ईश्वरले तिनी-हरूलाई मदत गर्छन जो स्वावलम्बी हुन्छन्” भनी भनिन्छ । अरू अरू धर्ममा स्वावलम्बनको विषयलाई कहीं ज्यादै स्पष्ट रूपमा चर्चा गरि एको छ भने कही त्यति महत्व दिएर स्पष्ट रूपमा भनिएको छैन तर बुद्ध धर्ममा यही नै मुख्य विषय छ । मानिस जव दुःख, पीडा, क्षोभ र मोहमा छटपटाएको हुन्छ त्यसवेला उसले स्वावलम्बनकै बाटो समाउन पर्छ । बुद्धले भन्नु भएको छ — “बुद्धले त मार्ग मात्रै देखाउँछ प्रयास गर्नु अर्कै हो; प्रत्येकले आफ्नै लागि प्रयास गर्नु पर्छ ।” अर्थात् बुद्धले स्वावलम्बन कै पाठ सिकाउनु हुन्छ । यसै कुरालाई हामीले बुझ्नु पर्छ ।

यस प्रश्नको जवाफ अर्को तरिकाले दिने हो भने “बुद्धले प्रत्येक वस्तु कार्य कारण बाट सम्बद्ध हुन्छ भनी सिखाए भनी भन्न सकिन्छ । कुनै खास परिस्थिति र कारणको परिणामले कुनै खास चीजको जन्म हुन्छ । संघमा प्रवेश गर्नु भन्दा पहिले सारिपुत्रले एउटा भिक्षु संग संघेको प्रश्नको जवाफ जस्तै यो उक्ति छ । उनले प्रश्न गर्दा यस्तो जवाफ दिईएको थियो —

“भगवान बुद्धले यस्तो सिकाउनु भएको छ— प्रत्येक वस्तु कारणबाट उत्पति हुन्छ; हामीले त्यस वस्तुको कारणलाई जान्नु पर्छ र

त्यस वस्तुको कारणलाई रोक्न जान्नु पर्छ ।” त्यसैले धम्मको यो सिद्धान्त बैज्ञानिक स्वभावको छ र बुद्ध धर्मको सिद्धान्त बैज्ञानिक सिद्धान्तहरू सित मेल खान्छ भनेर हामी भन्न सक्दछौ । बुद्धले विषय वस्तु वा मानिसलाई प्रामाणिक मान्नु भएन अर्थात् भनाईको तात्पर्य यो हो कि बुद्ध धर्म कारणै कारणको धर्म हो ।

व्यावहारिक रूपले हेर्ने हो भने यस प्रश्नको जवाफ अझै अर्कै तरिकाले दिन सकिन्छ । “खराबी लाई हटाउँ, असल गर, मनलाई शुद्ध राख” भनी भगवान बुद्धले उपदेश दिनु भयो । यी तीन चीज लाई नै सम्पूर्ण उपदेशहरूको सार अर्थात् “ओवाद पातिमोक्ख” भनिन्छ । “खराबीलाई त्याग, असल गर” भन्ने कुराको व्याख्या गरि रहनु पर्दैन । चित्त शुद्ध गर्नु को अर्थ यही हो— असलै कुरामा पनि कोही मोहवश टासिन्छन भने उसको चित्तमा विकार पैदा हुन थाल्छ जस्तै असल प्राप्ति न होला कि भन्ने भय पैदा हुन थाल्छ अथवा भैरहेको असल लाई गुमाउनु पर्ने होकि भन्ने चिन्ता, पीर, र त्यस प्रतिको मोह र आशक्ति पैदा हुन्छ र ‘मेरो’ भन्ने भावना उठन थाल्छ यी सबले दुःख पैदा गर्दछन । खराबीलाई राम्रो सित पन्छाई सकेर — असल गरे ता पनि चित्तलाई शुद्ध गर्ने कुरा हामीले अझै जान्ने बाकी रहन्छ ।

कुनै वस्तु माथि लोभ नगर, ‘म’ भन्ने भावनाले कुनै वस्तुमा मोहवश नटाँस्सिउ । यही ठूलो गन्हुङ्गो भारी हुनेछ — यही दुःख हुनेछ । लोभको वशमा परेर मोहले टाँस्सिएर कुनै चीज लाई हरदम बोक्दै हिडनाले धेरै गन्हुङ्गो हुन जान्छ— त्यो दुःखको बोझा हुन जान्छ । रत्नकै भारी होस वा ढुङ्गाको; काँध वा शिरमा राखेर लैजादा

त्यतिकै भारी हुन्छ । त्यसैले ढुङ्गाको होस या रत्न (दुःख) को भारी होस् बोकेर नलैजानु होस् । टाउकोमा बोझा नलादनु होस अर्थात् मनलाई बोझा नदिनु होस् त्यसैले मनलाई शुद्ध गर्नु तेश्रो चीज हो । खराबीलाई हटाउनु पहिलो, असलगर्नु दोश्रो र चित्त लाई शुद्ध गर्नु तेश्रो चीज हो । यही नै बुद्धले सिकाउनु भएको छ ।

सम्झन लायकको एउटा महत्वपूर्ण कुरा यो छ । “सवै पदार्थहरू (नदीका प्रवाह झैं) निरन्तर वगिरहेको छन् सवै क्षणिक छन् (नष्ट हुँदै छन्) यसको सामना गर्न सवै सतर्क भएर सामर्थ्यवान बनून” भनी भगवान बुद्धले सिकाउनु भएको छ । यी शब्दहरू लाई ध्यानपूर्वक सुन्नु होस् । संसारका प्रत्येक चीज अनन्त रूपमा गतिशील छ— प्रत्येक चीज अस्थायी र क्षणिक छ त्यसैले हामीले सतर्क भएर आफुलाई सामर्थ्य र सम्पन्नशील बनाउनु पर्दछ । ती विषयहरूमा न भूल — उनीहरूले तिमीलाई टोवनेछन् । तिम्रो गालामा ठप्पड हान्ने छन् तिनीहरूले तिमी लाई कसेर पाता फर्काएर बाँध्नेछन्— तिमीलाई वसालेर रूवाउने छन् र शायद तिमीलाई आत्म हत्या सम्म पनि गर्न तुल्याउने छन् ।

एउटा प्रश्नको जवाफमा विभिन्न तरिकाले दिईएका जवाफलाई संक्षेप गरौं ।

१— वहाँले मध्यम मार्गमा हिंडन सिकाउनु भयो ।

२— वहाँले स्वावलम्बनको पाठ सिकाउनु भयो ।

३— कार्य कारणको सम्बन्ध जान्नु पर्छ भनी सिकाउनु भयो ।

जसबाट कि ती कारणहरूलाई अँगालेर हामीले चाहेको फल पाउन सकौं ।

(१२)

४- व्यवहारको सिद्धान्त बताउँदै “खराबीलाई हटाऊ असल गर, चित्त लाई शुद्ध गर” भनी सिकाउनु भयो ।

५- संसारका सबै चीज गतिशील छन्- क्षणिक र अनित्य छन् र यस्तो परिस्थिति बाट, सचेत भएर यसको सामना गर्न तैयार बस्नु पर्छ भनेर सिकाउनु भयो ।

प्र. ३ बुद्ध धर्मको आधारभूत सन्देश के हो ?
संक्षेपमा मन्नु होस् ।

भगवान बुद्धकै उक्तिमा एउटा स्यानो वाक्यमा यसको जवाफ दिन सकिन्छ । “कुनै वस्तु प्रति लोभ ग्रस्त नहोऊ वा कुनै वस्तु प्रति मोहवश टाँस्सिएर आसक्त नहोउ ।

भगवान बुद्धका मुखबाट निस्केको यो वाक्य बडो संक्षिप्त सिद्धान्त हो । हामीलाई भगवान बुद्धको मुख्य संदेश खोज्न सम्पूर्ण त्रिपिटकको छानवीन गरेर समय खेर फालि राख्न आवश्यक छैन किनकि यही सानो वाक्यले सबै कुरालाई बडो स्पष्ट गरि दिन्छ । सम्पूर्ण झलफल, सम्पूर्ण शिक्षामा करीव ८४ हजार धम्मका विषय छन् ती सबैका सारांश यही “कुनै वस्तु प्रति मोह वा लोभ वश नटाँस्सिउ” भन्ने एउटै वाक्यमा पाईन्छ । कुनै वस्तुमा लोभ गर्नु वा मोहवश आशक्त हुनु नै दुःख हो । हामीले यसलाई जान्यौ भने सम्पूर्ण ८४ हजार धम्म विषयका उल्लेख भएका भगवान बुद्धको संपूर्ण उक्तिहरूलाई हामीले जान्यौ भन्न सकिन्छ । यसलाई कार्यरूप दिन सक्थौ भने धम्मलाई हर दृष्टि कोणले हरेक रूपमा पूर्णरूपले व्यवहारमा ल्याएको ठहर्न जान्छ ।

कुनै खास विषयमा मानिस लोभ र मोहवश टाँस्सिने हुनाले नै आचार बाट गिर्दछ र शीलको पालन गर्न असमर्थ रहन्छ । लोभ लालचा बाट टाढा रहने व्यक्तिलाई कुनै वस्तुमा आशक्ति रहँदैन त्यसैले उ शीलबाट च्युत हुँदैन । लोभ र आसक्तिले गर्दा नै मानिसको मन चञ्चल हुन्छ र एकाग्र हुन पाउँदैन । लोभ र आसक्तिले ग्रस्त मानिसमा नै सूक्ष्म अन्तरदृष्टिको अभाव हुन्छ । लोभ र आसक्तिबाट टाढा रहने अभ्यास गनलि नै मानिसले असल मार्ग प्राप्त गर्दछन् । फल प्राप्त गर्छन् र अन्तमा निर्वाण प्राप्त गर्छन् ।

भगवान बुद्ध यस्ता व्यक्ति थिए जस्को कुनै वस्तुमा पनि आसक्ति थिएन । धम्मले अनासक्तिको अभ्यास र अनासक्तिबाट प्राप्त हुने फल बारे सिकाउँदछ ।

अनासक्तिको अभ्यास गर्ने व्यक्तिहरूको समूह, अनासक्तिको अभ्यासतिर लागेका मानिसको समूह तथा अनासक्तिको अभ्यास पूरा गरि सकेका मानिसको समूह नै संघ हो । यसैलाई संघ भनिन्छ ।

भगवान बुद्धका सम्पूर्ण उपदेशलाई संक्षिप्त गर्न सकिन्छ कि भनी मानिसहरूले भगवान बुद्ध संग प्रश्न गर्दा वहाँले एउटै वाक्यमा भन्न सकिन्छ भनी यही वाक्य भन्नु भयो— “कुनै कस्तै चीज प्रति लोभ वा आसक्ति बश टाँस्सिनु हुँदैन ।”

प्र. ४ लोभबाट तथा आसक्तिबाट टाढा रहने अभ्यास कसरी गर्ने ?

यदि कुनै विदेशी सित तपाईंको भेट हुन्छ र उसले बुद्ध धर्मको सारलाई कसरी अभ्यास गर्ने भनी सोधेमा हामीले आफ्नै विचारले

(१४)

जवाफ दिने होइन । यसको लागि हामी भगवान बुद्धका वचनलाई नै उद्धृत गर्न सक्छौ । भगवान बुद्धले छोटकरीमा अङ्ग पुन्याएर यस वारेमा यस्तो भन्नु भएको छ “देखिने पदार्थलाई हेर्दा—केवल त्यसलाई हेर मात्र; कानले शब्दलाई सुन्दा केवल त्यसलाई सुन मात्र; नाकले गन्धलाई सुँधदा केवल सुँध मात्र, जिभ्रोले स्वाद लिदा केवल स्वाद मात्र लेउ, शरीर बाह्य छालाले स्पर्श गर्दाको अनुभवलाई स्पर्श इन्द्रिय वाट केवल अनुभव मात्रै गर, मन चित्तलाई अपवित्र पार्ने विचार मनमा उठदा केवल यसलाई जान मात्रै र यो खराब मानसिक तत्व हो भनी चिन ।

यसलाई अझ स्पष्ट गरौं । हेर्दा खेरी हेर्न मात्रै हेर्नु; सुन्दा केवल सुन्नु; सुँधदा केवल सुँध्नु, स्वाद लिदा केवल स्वाद लिनु स्पर्शेन्द्रियले स्पर्श गरेर स्पर्शको अनुभव मात्रै गर्नु, मनमा खराब भावना उठदा जानकारी राख्नु यो सबै संभव छ । यसको अर्थ यो हो कि यी सबै क्रिया गरिदा आत्म भावना थपिन दिनु हुँदैन । यस्तो अभ्यास गरियो भने ‘म, भन्ने भावना नष्ट हुन्छ; ‘म, भन्ने भावनाको लोप हुनु नै दुःखको लोप हुनु हो भनी भगवान बुद्धले सिकाउनु भयो ।

“कुनै पदार्थलाई आँखाले हेर्दा केवल हेर मात्रै” भन्ने वाक्यलाई स्पष्ट गर्न जरूरी छ । जब वस्तु र आखाँको सम्पर्क हुन्छ त्यस बेला जाँच बुझ परीक्षण गर अनि तिनीहरूलाई चिन र देखिने वस्तुसित तिन हो कस्तो क्रिया हुन्छ त्यसलाई जान तर प्रिय वा अप्रियको भावनालाई उठन देउ । प्रिय भावनाको उत्पत्ति हुन दिएको खण्डमा तिमिले त्यसको चाहना गर्ने छौ, अप्रिय भावनाको उत्पत्ति हुन दियो भने तिमिले त्यसलाई

नष्ट गर्न खोज्ने छौ । यस प्रकारले रुचिलिने र घृणा गर्ने तत्व पैदा हुन्छ यसैलाई 'आत्म' भनिन्छ । 'आत्म' को बाटो हिंडनु नै भ्रम र दुःख हो । यदि कुनै वस्तु देखिन्छ भने त्यसबेला बुद्धिलाई सचेत गराई राख्नु पर्छ । मानसिक विकारले तिमिलाई लोभ र मोहले कुनै वस्तु प्रति आकृष्ट गराउन नदेऊ । ठीक उचित र सही कार्य चिन्तलाई बुद्धिलाई अभ्यस्त बनाई राख । कुनै कार्यको आवश्यक छैन भने त्यस वस्तुलाई वास्ता नगर यदि त्यसबाट कुनै फलका आश गरिन्छ भने पूर्ण सतर्कताका साथ बुद्धिलाई सचेत गरी 'आत्म भावना' लाई उत्पन्न हुन नदिएर अघि बढ । यस प्रकारले तिमिले चाहेको फल प्राप्त गर्न सक्ने छौ र दुःख उत्पन्न हुदैन । अभ्यास को यो बडो संक्षेप सिद्धान्त हो र यसैलाई सर्वोत्तम मान्नु पर्दछ ।

भगवान बुद्धले सिकाउनु भयो - हेर्दा केवल हेर मात्र, सुन्दा सुन मात्र, सुँघ्दा सुँघ मात्र, स्वाद लिँदा स्वाद मात्र लेऊ, स्पर्शले अनुभव गर्ने कुरा अनुभव मात्रै गर, मानसिक तत्वको आभास हुँदा आभास मात्र हुन देऊ । सबैलाई त्यहीँ सम्म सीमित राख त्यसै बेला (विवेक) अन्तरदृष्टिले स्वाभाविक रूपले काम गर्न थाल्ने छ । उचित र सुहाउँदो बाटो हिँड 'रूचाउने' र 'घृणागर्ने' कर्तालाई उत्पन्न हुन नदेऊ; रुचि तथा अरुचिको भावनाले काम गर्ने इच्छालाई जन्म नदेऊ । आत्म पना नै यही हो । यस्तो मन सधैं व्यग्र र व्याकुल भै रहेको हुन्छ र यो मुक्त भएको हुँदैन । अन्तरदृष्टि शून्य भएर यसले काम गर्न थाल्दछ । यही भगवान बुद्धले सिकाउनु भयो ।

सर्वोत्तम फलदायक अभ्यासको सिलसिलामा नैतिकता, एकाग्रता,

(१६)

अन्तरदृष्टि, यशार्जन पुण्य अथवा दान दिने बारे वहाँले किन चर्चा गर्नु भएन ? यो सब त सहायक अवस्था हुन तर यी आवश्यक तत्व अथवा धम्मका सार होइनन् अन्तमा गएर स्थीर व्यक्ति हुनलाई नै हामीले पुण्य कमाउँछौ, दान दिन्छौ, नैतिक आचारण वा (शील) पालन गर्छौ, एकाग्रताको विकास गर्दछौ, अन्तरदृष्टि प्राप्त गर्छौ । हेर्दा खेरी हेर मात्र, सुन्दा सुन मात्रै यस्तो अवस्था प्राप्त गर्नले हामी स्थीर व्यक्ति बन्दछौ र हामी स्थीरता आउँछ, सन्तुलन आउँछ र हामी अविचलित हुन्छौ । इन्द्रियहरूका माध्यमबाट विभिन्न विषयहरू सँग सम्पर्क भैरहेता पनि 'आत्म' को भावना उत्पन्न हुँदैन । पुण्य कमाउनु र दान दिनु आदि आत्मको भावनाबाट मुक्त हुने साधन हुन् । चित्त एकाग्रताको अभ्यास तथा शील पालन गर्नु आदि सबै आत्मको भावना निर्मूल गर्नमा सफल हुनलाई नै हुन । अन्तरदृष्टिले आत्मलाई नष्ट गर्दछ । हामीले यहाँ विभिन्न किसिमका पदार्थहरूको चर्चा गरेका छौं । हामीले बडो महत्त्वको दैनिक विषय माथि चर्चा गरिरहेका छौ । हाम्रा आँखाले अनेक वस्तु देख्दछन्, कानले अनेक कुरा सुन्दछन्, नाकले गन्ध सुँध्दछ यस प्रकारले यी सबै छ इन्द्रियहरूको माध्यम द्वारा हुन्छन् हामीलाई प्रहरी जस्तै सचेत हुनु पर्दछ । इन्द्रियहरूको माध्यम भएर यी चीजहरू पस्ने वेलामा हामीले चनाखो आँखाले निरीक्षण गरी राख्नु पर्दछ । एउटै अभ्यासले सबै अभ्यास पूरा हुन्छ । अभ्यासको यही नै मुख्य सार हो । यदि कुनै विदेशीले अभ्यास कसरी गर्ने भनी सोधेमा जवाफ यस्तै हुनु पर्दछ ।

प्र. ५ 'हामीले अध्ययन गर्ने, मनन गर्ने र सिख्ने ठाउँ कुन हो?' भनी अरु धर्म मान्ने कुनै विदेशीले सोधेमा के मन्ने ?

भगवान बुद्धकै उक्तिलाई फेरि उद्धृत गर्न सक्छौ । "इन्द्रिय तथा मानसिक क्रियाले संयुक्त भएको यही ठूलो विशाल गहिरो शरीर नै अध्ययन गर्ने र सिख्ने ठाउँ हो ।" मानसिक क्रियाहरू र इन्द्रियहरूले संयुक्त भएको ठूलो शरीरमा सिक । अर्थात् यो लम्बे चौडे जिउँदो शरीर—मानसिक क्रियाहरू तथा इन्द्रियहरूले संयोजन भएको छ र यीनैकां संयोजनले मानिस बनेकोछ । मानसिक क्रिया हुनाले नै ज्ञान र विचारको अस्तित्व भए झैं चेतनाको अस्तित्वमा नै इन्द्रियहरूको अस्तित्व रहेको हुन्छ ।

इन्द्रियहरू तथा मानसिक क्रियाहरू संयुक्त भएको लम्बे चौड शरीरमा नै तथागतले संसारलाई (दुःख) संसारको उत्पत्ति—संसारको पूण विनाश, संसारको पूर्ण विनाश गर्ने अभ्यासको वाटोलाई चिनाउनु भयो । संसारको उत्पत्ति संसारको पूर्ण विनाश, र विनाश गर्ने पूर्ण अभ्यासको उपाय बताउनु हुँदा संपूर्ण, धम्म मन र शरीरमा नै हुन्छ भन्ने तात्पर्य उहाँको थियो । यही सिक । वन, पर्वत, गुफा, विहार, मठ, स्कूल वाहिरको कुनै ठाउँमा नसिक । आफ्नै भित्र स्कूल बनाऊ, शरीर भित्र विश्वविद्यालय बनाऊ, अनि जाचै परीक्षण गर, अनुसन्धान गर, अध्ययन गर, अनि सत्य पत्ता लगाऊ संसारको उत्पत्ति कसरी हुन्छ, यो दुःखको मूल कारण कसरी बन्दछ, दुःखको पूर्ण विनाश कसरी

(१८)

हुन्छ । दुःखको पूर्ण त्रिनाशका बाटो प्राप्त हुन्छ । तिमी आफै चार आर्य सत्यको फेरी खोजी गर ।

भगवान बुद्धले कहिले 'संसार' भन्ने शब्द प्रयोग गर्नु हुन्थ्यो भने कहिले 'दुःख' शब्द प्रयोग गर्नु हुन्थ्यो । दुःखको स्वभाव, दुःख उत्पत्तिको स्वभाव, यसको मूल, दुःखको पूर्ण समाप्ति र अभ्यासको स्वभाव यी सारालाई शरीर भित्र खोजिनु पर्दछ र शरीर भित्र पाउन सकिन्छ कतै बाहिर होइन ।

यदि कसैले बाहिर पत्ता लगाएको छ भने त्यो कुनै पुस्तकको विवरण होला वा अन्ध विश्वास होला अथवा केवल शब्द मात्र होला तर त्यो खास सत्य हुन सक्दैन । मन र इन्द्रियहरूले संयुक्त भएको शरीर भित्र खोजिएर पाइएमा मात्र त्यो सत्य हुन सक्छ । त्यसैले कसैले सिख्ने कहाँ भनी प्रश्न गरेमा मन, बुद्धि र इन्द्रियले संयुक्त भएको शरीरमा नै सिख्न सक्छौ भनी भन्नु पर्दछ ।

प्र. ६ धम्मको वारेमा राम्रो जानकारी राख्नलाई धम्मलाई के सित तुलना गर्न सकिन्छ ? भनी प्रश्न गर्न सकिन्छ ।

"धम्मलाई काठको डुङ्गा संग तुलना गर्न सकिन्छ" भनी भगवान बुद्धले भन्नु भएको छ । त्यस जमानामा नदीहरू पार गर्नलाई डुङ्गाहरूको प्रयोग गरिने हुँदा भगवान बुद्धले सजिलै सित सवले बुझ्न भनेर धम्मको शिक्षालाई वहलै "डुङ्गा" सित तुलना गर्नु भयो । यसको वडो महत्वपूर्ण अर्थ छ । मानिस आफूलाई नै विर्सेर धम्ममा यति आशक्त हुन्छन् कि उनिमा 'म गुरु हु', 'म विद्वान हु' भन्ने गर्व अनुभव हुन

थात्तद्वत् । यस्तो भावना आउंन दिन हुँदैन । कसैले धम्मलाई 'डुङ्गा' मात्रै हो भन्ने कुरा विसिन्धु भने यस्तो भावना उठने खतरा रहन्छ । धम्म त नदीको अर्को किनारमा पुग्याई दिने डुङ्गा जस्तै साधन हो पारी जमीनमा पुगे पछि डुङ्गालाई काँधमा बोकी हिंडीरहने मूर्खता गर्नु हुँदैन । हामीले आफैलाई चट्ट विसैर मोह र आशक्ति वश टाँस्सिनु हुँदैन भन्ने चिनाउने र त्यसलाई व्यवहारमा ल्याउनु लगाउने काम मात्रै धम्मको हो । हामीले यस डुङ्गाको सही कार्यलाई चिनेनाँ भने यो अर्कालाई देखाउने शोभा मात्रै हुन्छ अथवा लडाई झगडा हो विषय मात्रै हुन्छ । कहिले काही यसलाई वाइह्यात र वेकारको दौड ठानिन्छ । यसलाई नदी पार गर्न बनाइएको हुँदा — नदी पार गर्ने साधनको रूपमा उपयोग गरिनु पर्दछ । धम्मको ज्ञान दुःखको नदी पार गर्न प्रयोग गरिनु पर्दछ । जिभ्रो चलाएर विवादको विषय बनाएर, उत्सव महोत्सवको विषय बनाएर वा लाग्ने हतियार प्रयोग गरेर यसको उद्देश्य कै हत्या हुने किसिमबाट धम्मलाई कायम गरी राख्नु हुँदैन । यस प्रकारले मोह र आशक्तिवश यस सित न टाँस्सिउ र पारी स्थल भागमा पुगि सकेपछि यसलाई आफ्नो यात्रामा बोकी हिंडने काम नगर त्यहीँ छाडी देउ किनकि धम्म त डुङ्गा हो ।

प्र. ७ डुँगा सित तुलना गरिएको धम्म जति भिक्षुहरुलाई लागु हुन्छ । त्यसैले सर्वसाधारण व्यक्तिले अध्ययन गर्नु पर्ने के हो ?

भनी सोधिएमा हामीले आफ्नै जवाफ खोजेर समय खेर फाल्न हुँदैन । यदि कसैले आफ्नै किसिमको जवाफ दिन्छन् भने पनि राम्रै

हो त्यसलाई रोक्ने कुरा पनि छैन । यदि हामीले भगवान बुद्धका शिक्षा अनुकूल जवाफ दिनुछ भने “तथागतका शुन्यता सित सम्बन्ध भएका उपदेशहरूलाई सुत्तन्त भनिन्छ । सर्व साधारण व्यक्तिले ती सर्व सुत्तन्तहरूको अध्ययन गर्नु पर्छ” भनी जवाफ दिनु पर्छ ।

यी सुत्तन्तहरू बडो सुव्यवस्थित ढङ्गले प्रतिपादन गरिएका उपदेशहरूको मुटु र सार नै हो र यो सुव्यवस्थित प्रणालि पनि भएकोले यसलाई ‘सुत्तन्त’ भनिएको हो । ‘सुत्त’ को अर्थ ‘उपदेश’ र ‘अन्त’ को अर्थ समाप्ति । त्यसैले ‘सुत्तन्त सुव्यवस्थित रूपले संक्षिप्त रूपमा प्रतिपादित उपदेश हो र उपदेशको गुह्य सार हो । यो ‘वेदान्त’ शब्द जस्तै छ । ‘वेद’ को अर्थ ज्ञान हो । ‘वेदान्त’ भन्नाले व्यवस्थित ढङ्गले प्रतिपादित शुद्ध विषय वस्तुको ज्ञान भन्ने बुझिन्छ । ‘सुत्तन्त’ भन्ने यस शब्दलाई सम्झनु होस् । सबै सुत्तन्त तथागतका उक्ति हुन्— यीनै बुद्धका उपदेश हुन् । ती सबै शुन्यता (रिक्तोपना) सित सम्बन्धित छन । चिरस्थायी आनन्द र लाभ प्राप्त गर्न धम्मको अभ्यास कसरी गर्ने यसै सिल सिलामा सर्व साधारणले प्रश्न गर्ने गर्छन् । यस विषयमा बुद्धले यस्तो भन्नु भएको छ—

“सुत्तन्तहरू तथागतका उक्ति हुन्—यिनमा बडो गहिरो रहस्य छन्—यिनमा अगाधता र विशालता छन्—यीनै संसार भन्दा परका साधन हुन् र यिनी शून्यता सित सम्बद्ध छन् ।”

तपाईंलाई ‘शून्यता’ भन्ने शब्द अनौठो लाग्ला न आत्तिनु होस् अझै किनकि बुद्ध धर्ममा यो सबभन्दा महत्वपूर्ण शब्द हो । राम्रो सित ध्यान दिएर मुन्नुहोस् । शून्यताको अर्थ ‘रिक्तोपना’ भनी भन्न सकिन्छ

तर 'रित्तो' शब्दको धेरै अर्थ छन् । बुद्धको शून्यता भन्नाले भौतिक पदार्थको अस्तित्व नरहनु भन्ने तात्पर्य होइन । यहाँ अनेक प्रकारका वस्तुहरू छन्—ती सबै प्रकारका वस्तुवाट रहित हुनु नै रित्तोपना हो । यहाँ अनेक अनेक थरिका वस्तुहरू छन् ती वस्तुहरूले नै संसार भरिएको छ । तर 'ती सबै रित्तो छन्—तिनमा रित्तोपनाको गुण छन्—तिनमा 'आत्म' र 'आत्म सम्बन्धि' "कुनै भाव छैनन्" भनी भगवान बुद्धले सिकाउनु भएकोछ । यहाँ पनि फेरि अनाशक्ति निर्लोभको भावनालाई नै लक्ष्य गरिएकोछ । बुद्धले शून्यताको सिलसिलामा भन्नु भएको कुरालाई नै विशेष गरेर सर्व साधारण मानिसहरूले अध्ययन गर्नु पर्दछ । बुद्धका उपदेश अनुसार यसलाई पालन गर्न कसैले रूचाउन्नन् त्यसैले यो सान्द्रै उच्चकोटीको विषय हो र यो सर्वसाधारणको लागि होइन भन्ने गलत धारणा लिइन्छ । वास्तवमा सर्वसाधारणले पनि यसबारे अध्ययन गर्ने पर्छ र 'शून्यता' को खोजी गर्ने पर्छ भन्ने मनमा दृढ धारणा लिनु होस् । भिक्षुहरूका लागि मात्र होइन ।

मलाई लाग्छ तपाईं सर्वसाधारण व्यक्तिहरूलाई तब 'शून्यता' शून्यताको विषय सित डर लाग्ने छैन । 'शून्यता' शब्दको व्याख्या जटिल छ यसको व्याख्या गर्न काफी समय लाग्छ । त्यसैले हामीले यहाँ त्यसको वास्तविक सारलाई मात्र लिएकाछौं अर्थात् 'आत्म' तथा 'आत्म' सम्बन्धि भाववाट रित्तो हुनु लाई शून्यताको अर्थ लिएका छौं । 'आत्म' भन्ने कुनै वस्तु छदैन छैन भन्ने मनलाई बोध हुन्छ भने मन रित्तो हुन्छ (आत्म सम्बन्धि) कुनै वस्तु छैन भन्ने मनलाई बोध हुन्छ भने मन रित्तो हुन्छ 'संसार रित्तो छ' भन्नुको अर्थ यही हो ।

(१२)

प्र. ८ अमर धम्म के हो ?

यो बुद्ध धर्मको सबोतम शब्द हो । मृत्यु रहितलाई 'अमर' भनिन्छ । धम्मको अमर अवस्था नै अमर धम्म हो । अनि यो के हो नि ? भगवान बुद्धले एक पटक यस्तो भन्नु भएको थियो— "राग, दोष, मोहको विनाश" अमर धम्म हो । अमर धम्म अविनाशी अवस्था हो, र अविनाशको अवस्था हो । राग, दोष, मोह भएको ठाउँमा विनाशको अवस्था हुन्छ अर्थात् त्यहीं नै दुःख भोगिन्छ; त्यहीं आत्म भाव रहेको हुन्छ; तहीं जन्म बुढापा; दुःख र मृत्युको असत् अवस्था भएको हुन्छ ।

जब राग, दोष, मोहको विनाश हुन्छ अर्थात् भ्रम वा अज्ञानको विनाश हुन्छ त्यसबेला 'आत्मपना' को असत् धारणा उत्पन्न हुँदैन त्यसैले 'आत्म' लाई मर्नु पर्ने नै हुँदैन । यदि कसैले मृत्यु रहित अमरत्वको अवस्थाको खोजि गर्न चाहन्छ भने राग, दोष, मोहबाट मुक्त भएको अमर धम्मलाई नै खोज्नु पर्छ । यही बुद्धले सिकाउनु भएको थियो । यो अमर धम्म जसको वारेमा हामीले धेरै सुन्ने गरेका छौं । बुद्ध धम्मको परम शिक्षा नै यही हो । अन्यान्य गुरुहरूले सिकाउनु भएको 'अमरत्व' र यस 'अमर' मा भेद छ । मैले भर्खरै स्पष्ट गरे 'क्षमता' को अर्थ बुद्ध धर्ममा राग, दोष र मोहको समाप्ति नै हो ।

प्र. ९ हरेक अवस्थामा सर्वोत्तम उच्च कोटीको, 'संसार र मृत्यु भन्दा परको, धम्म कुन हो ?

भगवान बुद्धले यस्तो धम्मलाई "सूञ्जता पति संयुक्त" अर्थात् शून्य अथवा शून्यता संग सम्बन्धित धम्म भनी भन्नु भएको छ ।

शून्यता सित सम्बन्ध भएको सर्वोत्तम, उच्चकोटीको, संसार भन्दा परको, मृत्यु भन्दा परको धम्म 'अमत्त धम्म' नै हो । यस भन्दा बाहेक अरु कुनै धम्म होइन ।

सवभन्दा आधुनिक धम्मको स्वरूप कस्तो छ ?

भगवान बुद्धले भन्नु भएको छ— “कुनै किसिमको कुराकात्ती होस; कुनै श्रेणीको होस— चाहे त्यो कवि द्वारा व्यक्त गरिएको होस वा कुनै विद्वान व्यक्तिबाट, कवित्वमय भाषामा भनिएको सुमधुर, छन्दमा होस्; लयबद्ध होस । यदि त्यो शून्यता संग सम्बन्धित छैन भने त्यसको उपदेश सित मेल खाँदैन ।” “शून्यता संग सम्बन्ध नभएको” भन्ने वाक्यांशलाई राम्रै सित सम्झि राख्नु होस् । अतः शून्यता सित सम्बन्ध नभएका कुराहरू पछिका शिष्यहरूका उक्ति हुनु पर्दछ; नयाँ धम्म हुनु पर्छ, परिवर्तन हुनु पर्छ, जो भगवान बुद्धका उक्ति भन्दा कमसल छन् । यदि कुनै शिष्यले भनेका वाक्य छन् र तिनको शून्यता सित सम्बन्ध छैन भने ती बुद्धका उपदेश भन्दा बाहिरका कुरा हुन् ।

हामीले बुद्धका मौलिक सर्वोत्तम उपदेश खोज्नु छ भने शून्यता संग सम्बन्ध भएका विवरण कै माध्यमबाट खोज्न सक्छौ अन्य उपाय बाट संभव छैन ।

प्र. १० ग्रन्थमा उल्लेख भएका उपदेशको कुन पक्षमा बुद्धले सवभन्दा वढी जोड दिनु भएको थियो ?

बुद्धकै वाक्य उद्धृत गरेर यसको जवाफ दिइन्छ । “पञ्च स्कन्धहरू अनित्य छन् तथा 'अनत्ता' अर्थात् आत्मपना रहित छन् ।”

(२४)

भनी बुद्धले भन्नु भएको छ । पञ्च समूह नै पञ्च स्कन्ध हुन् जसको एक एक अङ्गको विभाजन, गनं सकिन्छ । शरीरको समूहलाई 'रूप' भनिन्छ, दुःख सुख अनुभवका समूहलाई 'वेदना' भनिन्छ; स्मृति र संवेदनालाई 'संज्ञा' सक्रिय विचारलाई 'संस्कार' तथा आँखा, कान आदिका माध्यम बाट बस्तु विशेषलाई जान्ने चेतनालाई 'विज्ञान' भनिन्छ । रूप, वेदना, संज्ञा; संस्कार, विज्ञान यी पाँचलाई स्कन्धक पञ्च समूह भनिन्छ । यी पञ्च समूह अनित्य छन् र आत्मपन रहित हुन् अर्थात् अनत्ता' हुन् । सिद्धान्तका यही पक्षलाई बुद्धले सबभन्दा बढी जोड दिनु भयो । यी पञ्च स्कन्ध अनित्य छन् निरन्तर प्रवाहित भै रहेका छन्, निरन्तर परिवर्तन भै रहेका छन् र तिनीहरू अनत्ता छन् ।

तिनीहरू निरन्तर परिवर्तन भैरहने हुनाले 'मलाई' अथवा 'मेरो' भनेर आसक्त भएर लोभबश कुनै वस्तुमा कोही पनि टाँस्सिरहन सक्दैन ।

यसलाई राम्रै सित सम्झनु होस् म फेरि यसको संक्षेप गर्दछु । सबै पदार्थ अनित्य छन्, 'मलाई' भनेर कोही पनि मोह र लोभवश कुनै वस्तुसित टाँस्सिरहन सक्दैन भनि भगवान बुद्धले आफ्ना उपदेशहरू मध्य सबै भन्दा बढी जोर यही विषयमा दिनु भएको थियो ।

प्र. ११ कसलाई र कसको कुरामा विश्वास गर्ने भनी बुद्धले सिकाउनु भयो ?

कालाम सुत्तमा भनिएको बुद्धको उपदेशको आधारमा यसको जवाफ दिन सकिन्छ । हामी आफैले प्रत्यक्ष, स्पष्ट रूपले देखेको चीजलाई पत्याउनु पर्दछ । 'स्पष्ट रूपले देखनु' को अर्थ के हो यसलाई बुझ्नु

पदंछ । कुनै तर्क नगरिकन, कुनै अन्दाज या अनुमान नलगाईकन प्रष्ट देखिनेनै स्पष्ट रूपले देखिने हो । यसो गर्नले यस्तो हुन्छ भन्ने कुरा प्रष्ट देखेझै प्रष्ट देख्नु नै स्पष्ट रूपले देख्नु हो । यसमा तर्कया अनुमान गर्न वा अन्दाज लगाउन पर्दैन । आफैले प्रत्यक्ष अनुभव नगरिकन कुनै व्यक्तिमा वा कुनै वस्तुमा विश्वास गर्नु हुँदैन भनी बुद्ध धर्ममा हामीलाई सिकाईएको छ ।

तलका प्रश्नका के अर्थ हुन् हामी बुझ्न सक्छौ । हामीलाई त्रिपिटकमा विश्वास नगर, गुरूमा विश्वास नगर, हल्लामा विश्वास नगर, नगर, तर्क गरिएका कुरामा विश्वास नगर, तर्कबाट निस्केको परिणाममा विश्वास नगर भनि किन भनिएको ? यस सिद्धान्तले कुनै कुरालाई सही तरीकाले बुझ्न र जान्न मद्दत गर्दछ । आखाँ चिम्लेर कुनै कुरालाई पत्याउनु मूर्खता हो । हामी त्रिपिटक पल्टाउँछौ, केही अश पढ्छौ र विचार नगरी पत्याउँछौ, परीक्षण नगरी कनै पत्याउँछौ, आलोचना नगरिकनै पत्याउँछौ भने हाम्रो त्रिपिटकमा मूर्खता पूर्ण अन्ध विश्वास मात्रै हुन जान्छ । भगवान दुद्धले यस्तो चीज को निन्दा गर्नु भएको छ । आफ्नो आखाँले नहेरी, कानले नसुनी, पक्ष विपक्ष नजाँची गुरूले भनेको कुरालाई यस्तै हो भनी पत्याउनु गुरूलाई पत्याउनु हो । कसैको कुरा पत्याउनु वा हल्लालाई पत्याउँनु पनि नभएको कुरालाई पत्याउनु हो । सही तर्क गर्ने तरीका जानेपछि, यसमा अनुभव प्राप्त गरेपछि यस्तो कुरा तर्क युक्त हुनु पर्छ भनी पत्याउनु तर्कको परिणाममा विश्वास गर्नु हो । यस प्रकारको तर्कमा पनि हामीले विश्वास गर्नु हुँदैन ।

तर यहाँ ख्याल राख्नु पर्ने कुरा यो छ कि यस कुराले त्रिपिटकको अध्ययन नगर भनेको होइन, गुरूको राय नलेउ भनेको पनि होइन, तर्क नगर भनेको पनि होइन ।

एउटा उदाहरण लिऊँ—

लोभ, क्रोध र अज्ञान दुःखका उत्पत्तिका कारण हुन् भनी बुद्धले सिकाउनु भयो । हामीले लोभ, क्रोध र अज्ञान भनेको कुरा नजानेको भए यसलाई पत्याउने आधारै रहन्न । पत्याउन पनि जरूरत छैन, यसैलाई पत्याउनु पनि मूर्खता नै हुने थियो । तर लोभ कस्तो हुन्छ क्रोध कस्तो हुन्छ, मोह कस्तो हुन्छ मनमा उठने भएकोले हामीले यिनलाई जान्दछौ र आगोले पोलेको अनुभव गरेझैं यसले दुःख उत्पन्न गर्दछ भन्ने कुरा हामी अनुभव गर्दछौ । त्यसैले बुद्धले यस सिलसिलामा त्रिपिटकमा यस्तो भन्नु भएको हो—

पढि सकेपछि, सुनि सकेपछि सिकाईएका कुरा प्रष्ट रूपले नदेखिदा सम्म खोजविन गरी रहनु पर्दछ । अझै पनि हामीले प्रष्ट देख्न सक्दैनौ भने हामीले तर्कको सहारा लिनु पर्दछ अनि केही समयको लागि छाडि दिनु पर्दछ । स्पष्ट रूपले देखिकन विश्वास गर्नु वा अभ्यास गर्नु भन्दा पछि फेरि प्रारम्भ गर्नलाई छाडी दिनु पर्दछ । तब विस्तार विस्तार हामी पत्याउन थाल्नेछौ र प्रष्ट रूपमा देख्न थाल्नेछौ । कुनै विदेशीले यस चीजलाई ठीक ठीक सित ब्याख्या गर्नु होस भनी सोधेमा गलत तरीकाले ब्याख्या गर्नु भयो भने बुद्ध उपदेशको विपरीत हुनेछ । त्रिपिटकमा विश्वास नगर्नु, गुरूमा विश्वास नगर्नु, भनेका कुरा र हल्लामा विश्वास नगर्नु । तर्कले देखिएका कुरा नपत्याउनु यी सबैका

रहस्यमय अर्थ छन् । यसको खोजी गर्नुपर्छ सोझै विश्वास गर्नु मूर्खता हो । बुद्धले दृढतासाथ यसको निन्दा गर्नु भयो । आफै परीक्षा नगरीकन, प्रत्यक्ष रूपले अनुभव नगरीकन कुनै पनि चीजमा विश्वास नगर भनी वहाँले मिकाउनु भयो ।

सोझै पत्याउनु मूर्खता हो, प्रष्ट रूपले अनुभव गरेपछि पत्याउनु बुद्धिमान्नी हो । पत्याउने नपत्याउने भन्ने विषयमा बौद्धहरूको यही नीति हो । मूर्खतापूर्ण विश्वास नगर्नु, मानिसहरूमा भर नपर्नु, धर्म ग्रन्थमा विश्वास नगर्नु, अनुमान वा तर्कमा विश्वास नगर्नु, बहुमतले विश्वास गर्नु भन्दैमा विश्वास नगर्नु — प्रत्यक्ष रूपले आफैले अनुभव गरेको कुरामा मात्र विश्वास गर्नु यही नै बौद्ध धम्ममा पाइन्छ यसैलाई हामी बौद्धहरूले नीति बनाउनु पर्दछ ।

**प्र. १२ साधारण मानिसको र एउटा वास्तविक बौद्धको
बिचार अथवा सोचाईको स्तरमा के फरक छ ?**

साधारण मानिस भन्नुको अर्थ त्यो मानिस हो जसलाई वास्तविक — खास बौद्ध धर्मको विषयमा कुनै ज्ञान छैन — जो वास्तवमा कहिल्यै बौद्ध बनेको छैन । साधारण व्यक्ति बौद्ध कुलमा जन्मेको नाताले; बौद्ध माता पिताबाट जन्मेको नाताले; रेकर्ड र रजिष्टरमा टिपीएको नाताले मात्रै बौद्ध हुन्छन् । यसको अर्थ यो हो कि उनी अझै साधारण मानिस नै रूपमा हुन्छन् । वास्तविक बौद्ध हुनुलाई अर्थात् उच्च आचार सम्पन्न आर्य हुनुलाई सर्व साधारणले गरि आएको आचरण भन्दा उच्चकोटीको आचरण गर्नु पर्छ र विभिन्न प्रकारका विषयहरू प्रति सम्यक ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ ।

(२८)

हाँसो गर्दै बुद्धले भन्नु भएको थियो— “आर्यहरूको विचार र सर्व साधारण मानिसहरूको विचारमा महान अन्तर छ ।’ यस प्रकारले आर्यहरूको दृष्टिमा आर्यहरूको विनय अनुसार गीत गाउनु रूनु जस्तै हुन्छ, नृत्य पागलहरूको उपहास पूर्ण अङ्ग नचाई र भँचाई हुन्छ; वेस्सरी पेट मिचि मिचि हास्तु अपरिपक्व (नादान) बालकहरूको व्यवहार हुन्छ । सर्व साधारण मानिस आफैँ हाँस्छ, गाँउछ अनि रमाउँछ । थाकेपछि उसले सर्व विर्सिदिन्छ । आर्यहरूको विनय नियम अनुसार गाउनुलाई रूनु जस्तै हेय दृष्टिले हेरिन्छ । उच्च स्वरले गाएको मानिसलाई गौर गरेर हेरेको खण्डमा उसको व्यवहार र रोईरहेको मानिसको व्यवहारमा समानता नै देखिने छ । जस्तै रूदाँ भावावेशले शारीरिक क्रिया प्रभावित हुन्छ त्यस्तै गाउँदा पनि हुन्छ । नृत्य पनि बहुलाहरूको व्यवहार हो । हामीले अलिकति गौर गरेर हेप्यौ भने हामी नाचन उठेको बेलामा हामी साँच्चै नै ५० प्रतिशत बहुलाई सकेका हुन्छौ नत्र हामीले यस्तो गर्ने सक्दैनौ । तर सबैले यसमा आनन्द मान्दछन् त्यसैले हामीले यसमा बहुलाहाको लक्ष्यण देख्दैनौ । कोई हाँस्न रूचाउछन् — हँसाईमा आनन्द पनि हुन्छ त्यसैले उनीहरू अत्यधिक मात्रामा हाँस्ने गर्छन् । हाँस्ने उपयुक्त बेला नभए पनि — विना कारण पनि हाँस्ने गर्दछन् । तर आर्यहरूको विनय अनुसार — अनुशासन अनुसार हाँसोलाई निर्वोध अज्ञानी नादान बालकहरूको व्यवहार ठानिन्छ । त्यसैले हामी कम हाँस्न सक्थौ भने वेस हुन्छ । हाँस्दै नहाँस्नु अति लाभदायक हुन्छ ।

सर्व साधारण मानिस र आर्यहरूको विचार र व्यवहारमा कति

फरक हुन्छ भन्ने यी केही दृष्टान्त हुन् । सर्व साधारण मानिसहरूको चलन अनुसार गाउनु, नाच्नु, हांसनु साधारण कुरा हुन् र उनीहरूलाई यिनको कुनै अर्थ हुँदैन तर आर्य विनय अनुसार यी चीजहरूलाई कारुणिक, दयनीय तथा दुखान्तको रूपमा मानिन्छ ।

यसबाट हामीले आफ्नो स्तरलाई केही हद सम्म उठाउनु पर्छ भन्ने बुझाउँछ । सधैँ सर्व साधारण मानिस नबन्नु होस् । बुद्ध समाजमा प्रवेश गर्नु होस्; ज्ञान प्राप्त गर्नु होस्; विवेक र समझलाई बढाउनु होस् र दुःखलाई घटाउँदै लैजानु होस् । कुनै कुरालाई अनाहकमा जटिले र अपठचारो बनाउने तथा आफैँलाई पनि कुनै लाभ नहुने कार्यलाई हामीले पन्छ्याउनु पर्छ । यसो गरिएमा यही फल तपाईंले प्राप्त गर्नु हुनेछ । तपाईं सर्व साधारण व्यक्तिको तहबाट उठेर तपाईं सच्चा बौद्ध हुनु हुनेछ र आर्य विनयको पालना गरेर तपाईं एउटा आर्य बन्न सक्नु हुनेछ । धेरै मानिसहरू आर्य हुनेछन् र संसारमा सधैँ सर्व साधारण मानिसहरू रहि रहने छैनन् भनी बुद्धले आस गर्नु भएको थियो ।

प्र. १३ कुन चाहिने अभ्यासको मार्ग सर्व साधारण मार्ग हो ? र कुन चाहिने सबभन्दा छोटो र छिटो पुग्ने मार्ग हो ?

यस प्रश्नको जवाफमा हामीले त्यस मार्गलाई आर्य अष्टाङ्ग मार्ग हो भनि भन्न सक्दछौं जसको वारेमा तपाईंहरूले सुन्नु भएकै होला । जस्तै (१) सम्यक दृष्टि (२) सम्यक् संकल्प (३) सम्यक् वचन (४) सम्यक् कर्मान्त (५) सम्यक् आजिविका (६) सम्यक् व्यायाम्

(प्रयत्न) (७) गम्यक् स्मृति तथा (८) सम्यक् समाधि (एकाग्रता) । यसैलाई आर्य अष्टाङ्ग मार्ग भनिन्छ । यो मार्ग अति नै सुव्यवस्थित छ । संक्षेपमा भन्ने हो भने यसलाई अभ्यासको त्यो महान प्रणालि वा मार्ग भन्न सकिन्छ जसमा आचार एकाग्रता तथा अन्तर बिबेक समावेश भएको हुन्छ । तर यसलाई हामीले सर्व साधारण बाटोको हिडाईको रूपमा लिने गर्छौं । यो बाटो लामो बाटो हिडन रूचाउने र छोटो बाटो मन नपराउनेहरूका लागि हो । यो गलत बाटो होइन, यो सही बाटो नै हो । यो सर्व साधारण तहको हो — यस बाटोबाट हिडनाले धेरै समय लाग्छ ।

बुद्धले छोटो बाटो पनि बताउनु भएको छ । वहाँ भन्नु हुन्छः— यदि हामीले आयतनहरू प्रति अर्थात् ६ इन्द्रियहरू प्रति रागात्मक सम्बन्ध राख्दैनौ र यदि यी आयतन सँग सम्बन्धित वस्तुहरू प्रति 'ममत्व' को भावना राख्दैनौ भने आर्य अष्टाङ्ग मार्गका आठै पक्ष स्वतः आपसे आप पालै पालो गरेर उत्पन्न हुन थाल्छ । धम्मको यहीनै अतिगहनतम तथा आधारमूत सिद्धान्त हो ।

सर्वप्रथम आयतनहरूमा ६ इन्द्रियहरू (१) आँखा (२) कान (३) नाक (४) जिभ्रो (५) शरीर र (६) मन हुन भन्ने कुरा बुझ्नु पर्छ । यी प्रत्येक अङ्गका ५ पक्ष छन् । जस्तै "आँखा" को विषयलाई लिऊँ । पहिलो पक्ष त आँखा स्वयं नै भै हाल्यो दोश्रो पक्ष त्यो दृश्य पदार्थ हो जसको सम्पर्क आँखा सित हुन आउँछ; तेस्रो पक्ष त्यो चेतना हो जसले देखिने पदार्थ र आँखाको सम्पर्क भएको कुराको बोध गराउँछ; आँखा, देखिने पदार्थ र चेतनाको बीचमा सम्पर्क हुने कार्य यसको चौथो

पक्ष हो र सम्पर्कको फल स्वरूप मनमा त्यस वस्तु प्रति प्रिय अथवा अप्रिय भाव उत्पन्न हुनु यसको पाँचौ पक्ष हो । आँखाको सम्बन्धमा भएका आखाँका पाँच पक्ष यीनै हुन । त्यस्तै कान, नाक आदिका पनि यस्तै पाँच पाँच पक्ष छन् । यी मध्य प्रत्येकले हामीमा बेहोशीको सिर्जना गर्दछ अर्थात् हामीलाई अविवेकशील बनाई दिन्छ र हामीले “अहं” पनामा अनुराग राख्न थाल्दछौ । यस प्रकारले हामी त्यस चेतना प्रति आसक्त हुन्छौ जसले आँखाको माध्यमबाट हेर्ने र जान्ने गर्दछ । हामी यसबाट सतर्क हुन्छौ र ‘आत्म हुनै पर्छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्छौ । यस प्रकारले हामी ‘आत्मपना’ को भावना लिएर आँखा — चेतना (चक्षु संज्ञा) प्रति आसक्त भएर टाँसिन्छौ; हामी ‘आत्मपना’ को भावना लिएर चक्षु - सम्पर्कबाट उत्पन्न हुने त्यस प्रियकर अथवा दुःखकर भावना प्रति टाँसिन्छौ — आसक्त वा अनुरक्त हुन्छौ जो आँखाको माध्यम बाट भएको सम्पर्कको फल हुन्छ कहिले काही समधुर स्वर हाँको काममा पर्न आउँछ । हामीले ‘आत्म’ ठानेर त्यस मधुरो भावनालाई आत्म सात गर्छौ — आफ्नो भित्र ग्रहण गर्छौ । कहिले काहीं जिभ्रोमा स्वादिलो पदार्थ पर्न आउँछ त्यस स्वादको भावनालाई पनि आत्मको रूपमा हामीले ग्रहण गर्छौ । प्रत्येक ६ इन्द्रियका पाँच पक्ष छन् । यी मध्य कुनैलाई पनि एकै दिन भित्र वडो सजिलै सित कैयौ पटक ‘आत्म’ को रूपमा ग्रहण अथवा आत्म सात गरिन्छ । हामीले आत्म सात गर्ने वित्तिकै दुःखको उत्पत्ति हुन्छ । यो भ्रम हो, धोखा हो । दुःखको रासमा हामी आफैले आफुलाई अल्झाउँछौ । यो बाटोको हिँडाई होइन । तर बुद्धले ६ इन्द्रिय अङ्ग र तिनी सित सम्बन्धित वस्तुहरूलाई आत्मसात गर्नु

(३२)

हु दैन— तिनिहरू प्रति अनुरक्त हुनु ह्रदैन भनी हामीलाई सिकाउनु भएकोछ । चनाखो र सतर्क दृष्टिले वरावर हेर्ने गन्थी भने हामीले तिनीहरू कुनैमा पनि 'आत्म' भन्ने देख्ने छैनौ र त्यसै वखत हामीमा आयं अष्टाङ्ग मार्गको जन्म भै सकेको हुन्छ । त्यसवेला (१) सम्पक् दृष्टि (२) सम्पक् संकल्प (३) सम्पक् वचन (४) सम्पक् कर्मान्त (५) सम्पक् आजिविका (६) सम्पक् व्यायाम (प्रयत्न) (७) सम्पक् स्मृति तथा (८) सम्पक् समाधि (एकाग्रता) जन्मेको हुन्छ । ६ इन्द्रिय अङ्ग प्रति अनासक्तिको अभ्यास गर्नु नै तुरुन्तै सम्पूर्ण अष्टाङ्गिक मार्गको उत्पत्ति गर्नु हो । यसलाई छोटो वाटोको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

एउटा छलफल र वार्ताको सिलसिलामा बुद्धले रित्तोपनाको मार्गलाई सबभन्दा छोटो पुगिने सबभन्दा छोटो मार्ग हो भनी बताउनु भएको थियो । आँखा, कान, नाक जिभ्रा, शरीर र मनमा 'अहंपना' को धारणा छुटने वित्तिकै सम्पूर्ण आर्य अष्टाङ्ग मार्गको उदय हुन्छ । हामीलाई छोटो वाटो हिड्न मन छैन भने हामी साधारण वाटो भएर हिडे पनि हुन्छ । आयं अष्टाङ्ग मार्गको अध्ययन गर्नु नै आचार, एकाग्रताको अभ्यास र विवेकको सिर्जना कसरी हुन्छ भनेर जान्नु हो । प्रारम्भ वाटै अभ्यास गर्दै विस्तारै क्रमवद्ध तरिकाले हिड्दै रहनाले धेरै समय लाग्छ ।

अतः बुद्ध धर्ममा साधारण र छोटो दुवै वाटो छ भन्ने कुरा हामी बुझ्न सक्दछौ ।

प्र. १४ बुद्ध धर्म अनुसार “कर्म” भन्नाले के बुझिन्छ ?

पाश्चात्य देशका धेरै मानिसहरूले बुद्ध धर्म वारे धेरै ग्रन्थहरू लेखेका छन् र ‘कर्म र पुनर्जन्म’ सम्बन्धी विषयलाई जिएर लेखनमा उनीहरूले अतिनै गौरव ठान्दछन् । तर यस विषयमा जति पटक उनीहरूले लेखेतापनि उनको ‘कर्म र पुनर्जन्म’ सम्बन्धी व्याख्या बिलकूलै गलत व्याख्या सावित भएका छन् । ती विदेशीहरू ‘कर्म’ को व्याख्या गर्न कम्मर कस्दछन् तर उनीहरू असल कर्म असल हुन्छ — खराब कर्म खराब हुन्छ यति मात्रै भन्छन् । “असल गर असल पाउँछौ खराब गरे खराब भोग्छौ” यस बाहेक अरु उनीहरू केही भन्दैनन् । यो त उही सिद्धान्त हो जो सबै धर्ममा पाईन्छ ।

‘पुनर्जन्म’ को बारेमा पनि कुरो त्यस्तै छ । प्रत्येक व्यक्तिको पुनर्जन्म भएको आफ्नै आँखाले देखेझै गरी उनीहरू ठोकेर भन्दछन् ‘व्यक्ति विशेषको, आत्मको अस्तित्व हुँदैन, भन्ने बुद्धको मुख्य उपदेशलाई उनीहरू गलत रूपमा पेश गर्दछन् । ‘म’ यहाँ बसि रहेको छु तै पनि व्यक्ति विशेष भन्ने कुरा यहाँ छैन । जब व्यक्ति विशेष भन्ने नै छैन भने मृत्यु कसको हुन्छ ? पुनर्जन्म कसको हुन्छ ? “व्यक्ति विशेष” अर्थात् ‘अहं’ को अनस्तित्वको कुरा मात्रै बुद्धले बताउनु भएको थियो । अतः पुनर्जन्म भन्ने कुरो पारस्परिक सम्बन्धित सत्य हो र “बुद्ध धर्म” को विषयमा लेखने लेखकहरूले ‘कर्म र पुनर्जन्म’ को विलकूलै गलत व्याख्या गर्दछन् ।

कर्म सम्बन्धि यस कुरामा राम्रो ध्यान दिनु होस् । बौद्धहरूको अनुकूल कर्मको व्याख्या गर्ने हो भने कर्म र कर्मका फलहरूको मात्रै

ब्याख्या गरेर पुग्दैन, जस्तै अन्य सबै धर्ममा पाइन्छ, परन्तु कर्म निरोध सम्बन्धि ब्याख्या हुनै पर्दछ । बुद्धको उपदेश सित मेल खाउने हो भने कर्मको अन्त हुने कुरा हुनै पर्दछ ।

“सब्ब कम्म खयं पत्तो” अर्थात् सबै कर्म क्षय भएको व्यक्ति त्यसलाई भनिन्छ जसले सबै कर्मको अन्त भएको अवस्था प्राप्त गरेको हुन्छ । राग, दोष र मोहको अन्त भएपछि कर्मको नास हुन्छ भनी बुद्धले सिकाउनु भएको छ । यसलाई सम्झन सजिलो छ । कर्मको नास, राग, दोष र मोहको नास भएपछि हुन्छ अर्थात् चित्त विकारको नास भएपछि कर्मको नास हुन्छ । राग, दोष, मोहको नास भएन भने कर्मको अन्त हुँदैन । राग, दोष, मोहको अन्त भएपछि पुराना कर्मको नास हुन्छ—नयाँ कर्मको उत्पत्ति हुँदैन— भविष्यको कर्मको जन्म हुँदैन । यस प्रकार भूत, वर्तमान, र भविष्यका कर्महरू नास हुन्छन् । कुनै व्यक्तिले राग, दोष र मोहको अन्त गर्छ भने कर्मको अन्त हुन्छ । यसरी कर्मको ब्याख्या गरिनु पर्दछ । कर्मको यस्तो विवरण मात्रै बौद्धमत अनुसारको कर्म विवरण हुन जान्छ ।

यस प्रकारले हामाले तेश्रो प्रकारको कर्मको जानकारी गर्‍यौं । धेरै जसोले असल र खराब दुई किसिमका कर्म मात्रै जानेका हुन्छन् । तेश्रो किसिमको कर्मलाई अझै बुझ्दैनन् । बुद्धले पहिलो प्रकारको कर्मलाई “कालो कर्म” अर्थात् खराब कर्म र दोश्रो प्रकारको कर्मलाई ‘सेतो कर्म’ अर्थात् असल कर्म भनी भन्नु भएकोछ । तेश्रो प्रकारको कर्म न त कालो हुन्छ न त सेतो हुन्छ यसले कालो र सेतो दुवै कर्मको अन्त गर्छ । यो तेश्रो प्रकारको त्यो साधन हो, हतियार हो जसले कालो र सेतो दुवै

कर्मको पूर्णरूपले विनाश गर्दछ । बुद्धले 'कालो कर्म' 'सेतो कर्म' र न कालो न त सेतो कर्म भनी तेश्रो कर्म भन्ने शब्दावलीको प्रयोग गर्नु भएको छ । बौद्ध मत तथा सिद्धान्त अनुसार यसैलाई कर्म मानिएको छ । राग, दोष, मोहको समाप्ति नै कर्मको समाप्ति हो भनी भनि सकिएको छ । अतः तेश्रो प्रकारको कर्म भन्नु राग, दोष र मोहको समाप्ति हो अर्थात् यही नै आर्य अष्टाङ्ग मार्ग हो । जब हामीले आफ्नो आचरण र अभ्यास मा अष्टाङ्ग मार्गलाई ढाल्न भए भरको प्रयत्न गर्छौं त्यसैवेला हामीले तेश्रो प्रकारको कर्मको सिर्जना गर्दछौं । न त यो कालो छ न त सेतै छ परन्तु यसले कालो र सेतो कर्मको अन्त गर्दछ अर्थात् यो शुभ भन्दा पनि माथिको; अशुभ भन्दा पनि माथि यो लोकोत्तर हो अलौकिक हो ।

पश्चिमी लेखकहरूले 'कर्म र पुनर्जन्म' को अध्यायमा तेश्रो प्रकारको कर्मको व्याख्या र चर्चा गरेको पाईदैन । त्यसैले उनीहरूको व्याख्या गलत व्याख्या हुन गएको छ र बुद्ध मतको व्याख्या बिलकूलै भएको छैन । बौद्धवादी गराउन तेश्रो प्रकारको कर्मको व्याख्या हुनै पर्छ जसले राग, दोष, मोह; पुराना कर्म चाहे कालो होस अथवा सेतो आदिको अन्त गर्ने सामर्थ्य राख्दछ ।

तेश्रो प्रकारको कर्म बारे अरु केही जानकारी गरौं । बुद्धले यस सम्बन्धमा यस्तो भन्नु भएको छ— "आफ्नै अन्तर विवेक द्वारा मैले यसलाई स्पष्ट रूपमा बुझेको हुँ ।" स्पष्टरूपमा फरक देखिने यो तेश्रो प्रकारको कर्म बिषयको उपदेश तथागतले कुनै धर्म वा मतबाट लिनु

(३६)

भएको थिएन । आफ्नै अन्तर विवेकले बुद्धले जान्नु भएको थियो र यसैलाई वहाँले अरूलाई बताउनु भयो । त्यसैले यो तेश्रो प्रकारको कर्मको शिक्षा नै कर्म सम्बन्धि वास्तविक बौद्ध शिक्षा हो भन्ने कुरा हामीले बुझ्नु पर्दछ । बौद्ध धर्म सम्बन्धि “कर्म र पुनर्जन्म” वारेमा कुनै पनि पुस्तक लेखिदा यही कुरालाई आधार मानेर लेखिनु पर्दछ । गहिरिएर अध्ययन गर्नु होस र कर्म सम्बन्ध बौद्ध विवरणमा अभिरूचि लिनु होस । असल र खराब काम सम्बन्धी विवरण बुद्ध धर्ममा पनि पाईन्छ र अरू सबै धर्ममा पाईन्छ । यसले शुभ गर्नाले शुभ हुन्छ अशुभ गर्नाले अशुभ हुन्छ भन्ने कुरा बताउँछ । सबैले त्यही कुरा सिकाउँछन् । तर शुभ कर्म मात्रै उत्पन्न गर्नाले मानसिक क्लेश पूर्णरूपले समाप्त हुँदैन किनकि यस्ता व्यक्ति असल कर्मलाई आत्म सात गराउन अत्यन्त उद्विग्न हुन्छन् । अर्थात् शुभ कर्मले जन्म र मृत्युको चक्रलाई लम्ब्याउदै लैजान्छ र असल अवस्था प्राप्त न होला भन्ने भय उनिमा रहिरहेको हुन्छ । यो पूर्ण विनाश होइन— यो निर्वाण होइन ।

त्यसैले बुद्धले वेग्लै किसिमको कर्म बारे सिकाउनु भयो अर्थात् तेश्रो प्रकारको कर्म सिकाउनु भयो जसले सम्पूर्ण कर्मको नास गर्दछ र जसले राग, दोष र मोहको अन्त गर्दछ । यही तेश्रो कर्मको द्वारान्तर निर्वाण प्राप्त हुन्छ ।

प्र. १५ दुःखको निरोध अथवा अन्त गर्न के बुद्धबाट बुद्ध धर्मको वारेमा सुनेकै हुनु पर्छ ?

यसता ब्वक्तिहरू पनि छन् जसले बुद्ध धर्मलाई राम्रै सित बुझ्न नर सम्झ बुद्धबाटै धर्मको कुरा सुन्नु पर्छ भनी जोडदार तर्क र बहस

गर्ह्यन् । तर बुद्ध आफैले यस्तो भन्नु भएको छ “म बाट सिधै धर्मको कुरा नसुनेका व्यक्तिहरू पनि छन् तै पनि उनीहरू सत्मार्गमा हिंडन समर्थ भएका छन् । बुद्धबाट धर्मका कुरा नसुनेका मानिसहरूले पनि सतत्, चिन्तन्, मनन्, अध्ययन्, अभ्यास, अवलोकन र परीक्षण द्वारा सत्मार्गमा हिंडन समर्थ हुन्छन् ।”

अतः बुद्ध नभै हुदैन भन्ने कुराको प्रतिपादन नगरीकन; धर्मलाई बुद्धको मात्रै आफ्नो एकाधिकारको पेवा नबनाईकन बुद्ध प्रति हामीले अनन्त श्रद्धा र इमान्दारी देखाउनु पर्दछ । श्रद्धाञ्जलिका लागि हामीले हात उठाउनु पर्छ ।

प्र. १६ कुनै खास उपदेश बुद्धको उपदेश हो वा होइन भन्ने शंका भएमा कसरि समाधान गर्ने ?

बुद्धले यस कुराको परीक्षा गर्न एउटा सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्नु भएको छ । सुत्तहरू सित मेल खान्छ कि खाँदैन जाँचेर हेरे र विनय सित दाँजेर हेरे । यो यस्तो सिद्धान्त हो जसको लागि अरूको कुरा पत्याई राख्नु पर्दैन — जसको लागि अरू कसैलाई प्रामाणिक अधिकारी मानि राख्नु पर्दैन ।

यदि कुनै उक्ति बारे शंका लाग्छ; अथवा कसैले यो उक्ति मँले बुद्धबाट सुनेको हूँ भनी दावा गर्छ अथवा दुःख निरोधको सही बाटो यही हो भनि बयस्क विद्वान वर्गबाट सुनेको हूँ भनी दावा गर्छ भने त्यसलाई दुई किसिमले परीक्षा गर्नु पर्छ भनी बुद्धले बताउनु भएको छ । (१) पहिलो तरिका :- परीक्षा गर र सुत्तहरू सित मिलन गरी हेरे । विभिन्न छल फल पछि ती सुत्तहरूको प्रतिपादन गरिएको छ ।

(३ =)

तिनिहरूले स्पष्ट दिशा निर्देश गर्दछन् । यदि त्यो उक्तिको यसमा भनिएको अथवा निर्देश गरिएको कुरा सित मेल खाँदैन भने त्यसलाई परित्याग गरिदिनु पर्दछ ।

(२) दोश्रो तरिका:— विनय सित दाँज विनय उदाहरण पेश गर्न लायकको नमूना हो - यो एउटा मापदण्ड हो - यो एउटा निर्धारित बाटो हो । यदि कुनै शंका गरिएको उक्तिले यसले निर्धारित गरेको बाटो सित मेल खाँदैन - र विनयको कुराको पुष्टि गर्दैन भने त्यसको परित्याग गर्नु पर्छ । बुद्धबाट यस्ता यस्ता कुरा मैले सुनेको हूँ भनी कुनै भिक्षुले दावा गरेता पनि, संघका कुनै वर्गले दावा गरेता पनि, बयस्कहरूको कुनै वर्गले दावा गरेता पनि, कुनै विद्वान वर्गले दावा गरेता पनि अथवा कुनै अभ्यासमा लागिरहेका व्यक्ति विशेषहरूले दावा गरेता पनि विश्वास नगर्नु होस् । बुद्धले हामीलाई सधैं यस्तो भन्नु हुन्थ्यो — “सब कुरा छाडेर सब भन्दा पहिले शंका उठाउने गर, अनि छानबिन गर त्यसपछि सुत्तहरू सित मेल खान्छ वा खाँदैन हेर अनि विनय सित दाँज - यसमा भएको कुरा को त्यसले पुष्टि गर्छ वा गर्दैन हेर ।”

बुद्ध धर्म दुइ हजार, तीन हजार, चार हजार अथवा हजारौं हजारौं वर्ष सम्म कायम रहेता पनि यस परीक्षणको सिद्धान्तको उपयोग गरियो भने धम्म - विनयमा विकृति अथवा भ्रम आउन सक्दैन । यही नै शंका समाधान गर्ने पक्का साधन हो । अतः यो अतिनै उपयुक्त सिद्धान्त हो । यसलाई 'महान कसी' भनिन्छ । सुत्त र विनय सित दाँजेर परीक्षा गर्ने सिद्धान्त बुद्धको उपदेश हो ।

प्र. १७ “पछि पछि आउने भावी सन्तान (पीढी) कुन छाँटका हुनेछन् ?” भन्ने बारे बुद्धले के भन्नु भएको थियो ?

एउटा सुत्र अथवा सम्बाद यस्तो छ, जसमा “अनैतिक आनन्दमा रमाउने; अति मात्रामा लोभ गर्ने तथा झूठो असत्य धारणामा भर पर्ने; “त्यस्ता बुद्धका समयका मानिसहरू देखि लिएर भविष्यमा आउने पीढीलाई समेत बुद्धले वेसरी फट्कारेर हप्काउनु भएको छ । उनीहरू अनैतिक किसिमको आनन्दमा अति नै रमाउने गर्दथे अर्थात् उनीहरू अति नै स्वार्थी थिए । उनीहरूमा विवेक र सतर्कता भन्ने कुराको बिल कूलै अभाव थियो त्यसैले उनीहरूको लोभ अति मात्रामा चुल्लि सकेको थियो । उनीहरू झूठो गलत धारणामा भर पर्दै जाँदै थिए किनकि उनीहरू चित्त विकारको प्रभाव मा पूरै पुरा फँसि सकेका थिए ।

‘भावी युगमा आउने मानिसहरू’ भनी बुद्धले यो कुरा दुई हजार वर्ष अघि भन्नु भएको थियो । अर्थात् वहाँले आज सम्म को अवस्थाको अध्ययन गर्नु भएको थियो । आजको वर्तमान युगमा हामीले हामी आफैलाई हेर्नु उचित हुनेछ । आजका संसारका मानिसहरूले के अनुचित र अनैतिक कुरामा अति आनन्द लिने गर्दैनन् र ? के उनीहरू झूठो सिद्धान्त र धारणामा भर परेका छैनन् त ? निश्चयनै बुद्ध कालीन मानिस र आजका मानिसमा धेरै फरक छ , तैपनि यदि उनीहरू बुद्धले बताउनु भए जस्तै असल व्यक्ति हुन चाहन्छन् भने उनीहरूले रूप, शब्द, गन्ध, स्वादमा आनन्द लिएतापनि सद् विवेक र चित्तलाई

सचेत वनाई राखनु पछं र अतिशय लोभको शिकार बन्न वा वनाउन दिन हुन्न । अर्थात् यसो भएमा रूप, शब्द, गन्ध, स्वाद र स्पर्शमा आवश्यक भन्दा बढी अतिशय मात्रामा चाहना रहँदैन । 'अति' भन्ने शब्द नै वर्तमान संसारमा 'विघ्न, बाधा, संकट र सारा भद्रगोलको जरो हो । इसाई धर्ममा आवश्यक भन्दा बढी चाहना गर्ने प्रवृत्तिलाई 'पाप युक्त' र चाहने व्यक्तिलाई 'पापी' भनिएको कुरा मैले पढेको छु । आवश्यक भन्दा बढी चाहना गर्ने व्यक्तिलाई इसाई धर्ममा 'पापी' मानिन्छ । हामीले आफुलाई पापी संझ्दैनौं किन कि हामीले यसको वास्तै गर्दैनौं अथवा हामीले आफैले अतिनै गन्यौं भन्ने कुरा ठान्दैनौं । अति भयो भन्ने कुरामा मनन गर्ने चामो हामी लिन्छौं र ? आफू प्रति इमानदार हुने र आफुलाई धोखा दिन नचाहने व्यक्तिहरू सित मात्रै यस विषयमा कुरा गर्न सकिन्छ ।

कथाको रूपमा लेखिएको एउटा वडो असल तिब्बती पुस्तक छ । त्यसमा सबै चराहरू भेला भएर आ आफ्ना विचार र रायहरू व्यक्त गरेको देखाइएको छ । हरेक किसिमका चराले आनन्द प्राप्त गर्न धम्मको अभ्यास गर्नु पछं र त्यो धम्मको मार्ग के कस्तो हुनु पछं भनेर सबैले विभिन्न विचार व्यक्त गर्छन् । अन्तमा सबै भेला भएका चराहरूले यही निर्णय गर्छन् "हामीले आवश्यक भन्दा बढी आहारको खोजी गर्ने छैनौं । यही नै अन्तिम सार हो ।" अनि उनीहरूले सबै भेला भएका हरूलाई आवश्यक भन्दा बढी आहारको खोजी नगर्न अनुरोध गर्छन् । यस प्रकारले त्यस कथालाई समाप्त गरिएको छ ।

आवश्यक भन्दा बढी खोज्नु नै आफ्नो दुःख चिन्ता कष्टको मूल कारण हो । तथा संसार भरमा नै यो अरूको लागि पनि कष्ट र संकटको कारण बन्न जान्छ ।

यस विषयमा विचार गर्नु होस् । झूठो धारणामा विश्वास पर्नु भनेको अशुभ र खराब भनी बुझेर पनि भय र लज्जाको वास्ता नगरी त्यही वस्तुका चाहना गर्नु हो । विकारहरूको प्रधानता तथा तिनीहरूको अत्यधिक प्रभावले गर्दा यस्तो हुन जान्छ । यस्तो विचार धारामा लागेर मस्त भएका व्यक्ति 'धम्म' ग्रहण गर्न असमर्थ हुन्छन् । उनको स्वभाव नै यसको विलकूलै विपरीत भएको हुन्छ । अतएव यदि हामी दुःखबाट मुक्त हुन चाहन्छौं भने हामीले 'धम्म' तिर फर्किनै पर्छ ।

प्र. १८. बुद्ध कसमाथि श्रद्धा राख्नु हुन्थ्यो ?

बुद्धले 'धम्म' प्रति श्रद्धा राख्नु हुन्थ्यो; संघ प्रति श्रद्धा राख्नु हुन्थ्यो । यस प्रश्नको जवाफ बुद्ध आफैले दिनु भएको थियो । वहाँले त्यस संघ समुदाय प्रति श्रद्धा गर्नु हुन्थ्यो, जसमा अद्वितीय गुणहरू छन् । त्यो संघ समुदाय, जसले सम्यक् आचार राखेका हुन्छन् र जसले सम्यक् अभ्यासलाई ग्रहण गरेका हुन्छन्; तिनैमा ती अद्वितीय आदर्श गुणहरू समावेश भएको पाइन्छ । त्यसैले 'धम्म' र अद्वितीय गुणहरूले सम्पन्न भएको संघको श्रद्धा र सम्मान गर्नु हुन्थ्यो । बुद्ध स्वयंले पनि 'धम्म' मा श्रद्धा राख्नु हुन्थ्यो भन्ने कुरामा हामीले विचार गर्नु पर्छ । यदि भिक्षु समुदायका सबै भिक्षुहरूले सम्यक् आचरणको पालन गरे; सम्यक् अभ्यास गर्दै गए भने बुद्धले उनीहरू प्रति श्रद्धा र सम्मान गर्नु हुन्थ्यो ।

आज पनि थाइलैण्डमा होस् अथवा संसारका कुनै ठाउँमा होस् यो प्रथा लागू भएको पाइन्छ । अर्थात् हामीले 'धम्म' प्रति श्रद्धा राख्नु पर्छ भन्ने यसको अर्थ हो । सर्वोच्च पदमा रहेका व्यक्तिहरूले पनि नियम, अनुशासन र सम्यक् अभ्यासको पालना गर्नेहरूको आदर सम्मान गर्नु भन्ने हामीले त ज्ञान अवश्य गर्ने पर्छ ।

प्र. १६. बुद्धलाई हामी कहाँ पाउन सक्छौं ?

बुद्धले भन्नु भएको छ "जसले 'धम्म' लाई देख्छ, उसैले तथागतलाई देख्छ; जसले 'धम्म' लाई देख्न सक्दैन, तथागतलाई देख्न सक्तैन । जसले धम्मलाई देख्न सक्दैन उसले तथागतको चीवरलाई टाँस्सिएर समाति राखेता पनि उसले तथागतलाई देख्यो भनि भन्न सकिदैन ।"

यसबाट बुद्ध शारीरिक वाह्य आकृतिमा भेटिदैन अपितु बुद्ध शारीरिक बुद्धको हृदयमा भएको उच्च कोटीको गुणमा पाइन्छ भन्ने कुरा बुझाउँछ । बुद्धलाई भेट्नु र देख्नु भन्दा पहिलो हामीले त्यही कुरो देख्न सक्नु पर्दछ । जब हामीले बुद्धको प्रतिमाको अगाडि अभिवादन गर्छौं—हामीले मूर्ति सित सम्बन्ध राखेका हुन्छौं । तै पनि हामीले मूर्ति रूपमा स्थापित बुद्धको भौतिक शरीर भन्दा परको बस्तुलाई हेरिरहेका हुन्छौं । हामीले बुद्धको भौतिक शरीर भन्दा परको उनको विचार (मन) लाई हेर्छौं ।— आज मन भन्दा पर उनको मनमा (विचारमा) रहेको सद्गुणहरूमा हामी प्रवेश गर्दछौं । त्यहीँ हामी शुद्ध, पवित्र, शान्त, तेजोमय 'धम्म' लाई देख्दछौं । जो मोह, अनुरागबाट पूर्णरूपले मुक्त भएको हुन्छ । त्यसै बेला हामीले बुद्धलाई भेटेको भन्न सक्दछौं ।

प्र. ३० बुद्ध अम्ह पनि छन् कि छैनन् ?

यस्तो प्रश्न सोधिएमा बुद्धको यस उक्तिलाई उद्धृत गरेर जवाफ दिन सकिन्छ । बुद्धले भन्नु भएको छ— “ए आनन्द ! तथागतले सिकाउनु भएको ‘धम्म’ र ‘शील’ प्रष्ट रूपमा व्यक्त भै सकेको छ । मेरो शेष पछि यही नै तिम्रो गुरु हुनेछ ।

आज पनि हामी ‘धम्म’ र ‘विनय’ को अध्ययन गर्दछौं र यस-वाट लाभ प्राप्त गर्दछौं । त्यसैले गुरु आज पनि छँदैछ । निर्वाण हुने वेलामा बुद्धका मुखबाट निस्केका यी वाक्य सुप्रसिद्ध छन् । यस कुरालाई विचार गरेर बुद्ध अझै हुनु हुन्छ भनी भन्न सक्दछौं ।

प्र. ३१ के बुद्धले आफ्नो कर्मको निरोध गर्नु भएको थियो ?

यस्तो प्रश्न सोधिएमा लापरवाही साथ मन परी जवाफ दिएर हामीले बुद्धको अपमान गर्नु हुँदैन । वास्तवमा बुद्धलाई हामीले कहिल्यै होच्याउँन सक्दैनौं । तै पनि हाम्रा शब्दहरूले उनको वास्तविक महिमा घटाउन सक्छन् ।

बुद्धले आफ्नो कर्मको पूर्ण निरोध अथवा नाश गर्नु भएको हुनु पदछ । किन कि वहाँले मानसिक विकार (चित्तको विकार) को पूरा तौरले समाप्त गरि सक्नु भएको थियो । यसैलाई नै कर्मको समाप्ति भनिन्छ । वहाँले हरेक प्रकारको कर्मलाई उच्छिन्नु भएको थियो । यसैले वहाँको यश कीर्ति फैलिएको थियो । गौतम मुनि ‘सब्बकम्म खयं पत्तो’ भए । अर्थात् उनी आफ्नो सम्पूर्ण कर्मको अन्त गर्न सफल भए । यो समाचार सम्पूर्ण भारतमा फैलियो र अन्य धर्मावलम्बी-हरूले पनि धाहा पाए । उदाहरणको लागि “बाभरो” ब्राह्मणको

कुरा लिन सक्छौं । एक पटक बाभरी नामका ब्राह्मणले आफ्ना १६ जना शिष्यलाई बुद्ध कहाँ पठाए र तिनीहरूले ज्ञान प्राप्त गरे । उनको परीक्षा गर्न अरूहरू पनि आए । गौतम मुनि “सब्बकम्म खयं पत्तो” भए ; उनी आफ्नो कर्मलाई पूर्णरूपले अन्त गर्न सफल भए भन्ने समाचारले त्यस बेलाका सारा भारतीय जनताले उनको निकै प्रशंसा गरे । “सब्बकम्म खयं पत्तो” भन्ने शब्द सुनेर उनीहरू आनन्दले विभोर भए । यसै कारणले गर्दा मानिसहरूले बुद्धको विषयमा रुचि लिन थाले । यसैले हामीले पनि बुद्धको उदाहरणको अनुकरण गर्नु पर्छ र कर्म अन्त गर्ने कार्यमा संलग्न हुनु पर्छ ।

प्र. २२ बुद्धले आफ्नो अन्तरमुखि (आन्तरिक) जीवन कसरि बिताउँनु हुन्थ्यो ?

बुद्धले आफ्नो सम्बन्धमा यस्तो भन्नु भएको थियो ‘तथागत शून्यता-विहारमा निवास गर्दछ ।’ यो ‘विहार’ आध्यात्मिक विहार हो, भौतिक विहार होइन । विहार भन्नाले आध्यात्मिकताको निवास-स्थान बुझाउँदछ । अर्थात् यसले चित्तको अवस्थासंग सम्बन्ध राख्दछ । ‘अहं’ तथा ‘ममत्व’ रहित भएर सदा कायम रहि रहने चित्तको अवस्था नै ‘शून्यता-विहार’ हो । यसैलाई ‘शून्यता-विहार’ भनिन्छ । बुद्धले सधैं अनन्त अद्वितीय आनन्दको अनुभूति गर्दै शून्यता-विहारमा वास गर्नु हुन्थ्यो । फास्ताले आफ्नो बारेमा यही भन्नु भएको थियो । शून्यता विहारमा निवास गर्नु नै पूर्ण सतर्कता तथा सचेतताको जीवन व्यतीत गर्नु हो; अर्थात् संसारका सबै पदार्थ ‘आत्मत्व’ अर्थात् ‘अहं-मन्यता’ रहित छन् भन्ने कुराको पूर्ण सतर्कता र होश राखी जीवन व्यतीत गर्नु नै शून्यता विहारमा निवास गर्नु हो । यही शून्यता हो ।

प्र. २३ यो संसार र अरु जति पनि संसार छन् र जति पनि पदार्थ छन् सारालाई “रित्तो छ” भनि किन मनिन्छ ?

अरु धर्म मान्ने मानिसहरूले तपाईं सित सोध्न सक्छन् :- “यस संसारमा यत्रा वस्तुहरू छन् तै पनि तपाईं यसलाई किन रित्तो भन्नु हुन्छ । के यहाँ पदार्थ छैन ? के यहाँ मन छैन ? के संसार पदार्थहरूले परिपूर्ण छैन ?

भनाईको तात्पर्य यो हो कि संसार ‘अहं मन्यता’ र ‘ममत्व’ भावना रहित छ । अर्थात् ‘ममत्व’ र ‘अहं’ भन्ने न चित्तमा छ, न पदार्थमा छ । चित्त र पदार्थबाट उत्पन्न हुने विभिन्न तत्वमा कुनैमा पनि ‘म पना’ र ‘मेरो पना’ भन्ने छैन । ‘ममत्व’ रहित सचेत जीवन भन्नु नै सबै पदार्थमा रित्तोपना छ भन्ने धारणा लिनु हो भनी बुद्धले भन्नु भएको छ ।

प्र. २४ चित्तको यस सतर्कताको अवरथालाई मुक्त चित्त, रित्तो चित्त अथवा थाई भाषामा “चित्त वाङ्” किन मनिन्छ ?

गून्थको एउटा श्लोकमा यस्तो भनिएको छ “राग, दोष र मोह रहित हुनु नै वास्तविक रित्तो हुनु हो ।” चित्त जब राग, दोष र मोह रहित हुन्छ त्यसै बेला चित्त रित्तो हुन्छ ।

कुनै उपाय वा साधनले चित्तलाई राग, दोष र मोह रहित तुल्याउँछ भने त्यस्तो चित्तलाई रित्तो चित्त, मुक्त चित्त अथवा ‘चित्त वाङ्’ भन्न सकिन्छ । हामी निद्रा अवस्थामा हुँदा पनि चित्त

रित्तोपनामा हुन्छ । तर हामीलाई चित्तको यस्तो रित्तोपनासित कुनै सम्बन्ध छैन । चित्तको रित्तोपनाको अभ्यास गरिनु पर्दछ । यसको लागि सचेत र सक्रिय भएर गठु भन्ने भावना लिएर अभ्यास गर्नु पर्छ । निद्राको अवस्थामा प्राप्त हुने चित्तको रित्तोपना हाम्रो सक्रिय अभ्यासको फल होइन । त्यसवेला हामीले 'धम्म'को अभ्यास गरिरहेको हुँदैनौं । हामीले अभिप्राय लिएर चित्तलाई राग, दोष र मोह रहित तुल्याउने अभ्यास गरेर एक छिन पनि चित्तलाई राग, दोष र मोह रहित तुल्याउन सक्थौं भने त्यस बखतको चित्तलाई रित्तो चित्त भन्न सकिन्छ । यस्तो रित्तो चित्तको अवस्थालाई विस्तार विस्तार क्रमशः बढाउँदै लगेर पूर्णरूपले रित्तो भएको अवस्थामा पुग्याउन सकिन्छ । अरहन्तहरू पूर्णरूपले मुक्त हुन्छन्; आर्यहरूको रित्तोपना धेरै जसो क्रमिक विकासमा रहेको तल्लो खालको रित्तोपना हुन्छ र सर्व साधारण सांसारिक मानिसहरू पनि कहिले काहीं रित्तो अथवा मुक्त हुन सक्छन् ।

जुन बखत दोष र लोभ, मोह बाट मुक्त भईन्छ त्यस बखत 'अहं' अथवा 'म पना'को भावनानै रहँदैन । यसैलाई रित्तो चित्त, मुक्त चित्त अथवा "चित्त वाड" भनिन्छ ।

प्र. ३५ पूर्ण रित्तो भए पछि के हुन्छ ?

जहाँ पूर्ण रित्तोपना अर्थात् पूर्ण मुक्ति हुन्छ, त्यसै अवस्थालाई निर्वाण भनिन्छ । 'आत्म पना'को भावना पूर्णरूपले उच्छेद भए पछि प्राप्त हुने रित्तोपनाको अवस्थालाई निर्वाण भनिन्छ । सक्षेपमा यसरी भन्न सकिन्छ "पूर्ण रित्तता नै निर्वाण हो ।" यो त्यस्तो अनौठो र

अद्वितीय दृष्टि हो, जसले साधारण ज्ञानलाई उच्छिन्दछ । “निर्वाण पूर्ण रिक्तता हो” भन्ने कुरा देख्न सके हामीले हरेक प्रकारका साधारण ज्ञानलाई उच्छिन्न सक्दछौं । “निर्वाण नै पूर्ण रिक्तोपना हो” अर्थवा पूर्ण रिक्तोपना नै निर्वाण हो । निर्वाण भन्नाले रिक्तताको पूर्णता हो भन्ने कुरालाई राम्रैसित संम्झी राख्नु पर्छ ।

प्र. २६ निर्वाण के हो ?

भनी कसैले यसको जवाफ दिन कर लगाउँछ भने निर्वाण ‘अमत्त धातु’ अर्थात् अविनाशी तत्व हो, भनि जवाफ दिनु होस् । यो त्यो तत्व हो, जो कहिले पनि नष्ट हुँदैन; यस बाहेक अरू सबै नाशवान् छन् । लोभ दोष र मोहबाट मुक्त भएको तत्व हुँदा यो नाश हुँदैन । मोहबाट मुक्त भएमा ‘आत्म-भाव’ रहँदैन र आत्म प्रति आशक्ति र मोह हुँदैन, त्यसैले नाश पनि हुँदैन । नाश हुनेको समाप्ति नै अविनाशी तत्व हो । यस अविनाशी तत्वले नाश हुने तत्वलाई समाप्त पार्दछ ।

प्र. २७ निर्वाणमा मानिसले आनन्द पाउँछन् भनी हामी भन्दछौं । त्यस आनन्द वा सुखलाई के भन्न सक्छौं ?

हामी बौद्धहरूलाई कुनै वस्तु रुचाउँने, नरुचाउँने तिर लाग्नु हुँदैन; यस चीजमा आनन्द छ यसमा आनन्द छैन भन्ने तिर लाग्नु हुँदैन भनी सिकाइएको छ । यदि कसैले निर्वाणमा आनन्द पाउँछ भने त्यस आनन्दलाई के भन्ने ?

(४८)

निर्वाणमा पाइने आनन्दलाई “धम्म-राग” अथवा ‘धम्म-नन्दी’ भनी भनिएको छ । पालि भाषामा प्रयोग हुने शब्द ‘राग’ सित ‘धम्म’ शब्द पनि संग संगै प्रयोग भएकोमा अनौठो जस्तो लाग्न सक्छ । ‘धम्म-राग’मा प्रयोग भएको ‘राग’को देखिने पदार्थ, शब्द, गन्ध, स्वाद र स्पर्शाबाट उत्पन्न हुने किसिमको राग होईन । इन्द्रियहरूको माध्यमबाट साधारण गृहस्थहरूले जस्तो आनन्द पाउँने गर्दछन् यसमा पनि त्यस्तै आनन्दको अनुभव हुन्छ । तर यहाँ आनन्द रित्तोपनामा हुन्छ, अमरत्वमा हुन्छ; निर्वाणमा हुन्छ ।

अहिलेको अवस्थामा ‘निर्वाण देखि हामी डराउँछौं, यसलाई रुचाउन्नौ र यसको नजिक जान पनि चाहन्नौं । हामीलाई ‘धम्म’ प्रति वा निर्वाण प्रति चाहना नै हुन्न । हाम्रा सम्पूर्ण इच्छा र चाहना त रङ्ग, रूप, शब्द, गन्ध, स्वाद इन्द्रिय सुख तिर मोडिएका छन् ।

रङ्ग, रूप, शब्द, गन्ध स्वाद इन्द्रिय सुखमा भन्दा बढी सुख हामीले निर्वाणमा खोज्नु उचित हुन्छ । तब मात्रै दुःखबाट पार हुने बाटोमा हामी अग्रसर हुन सक्ने छौं । यही अर्थमा बुद्धले ‘धम्म-राग’ र ‘धम्म-नन्दी’ शब्द प्रयोग गर्नु भएको थियो ।

प्र. ३८ निर्वाण यहीँ यस जीवनमा प्राप्त हुन्छ कि मृत्यु पछि प्राप्त हुन्छ ?

उपदेश दिने गुरुहरूले मृत्यु पछिको विवरण बारेमा मात्रै उपदेश दिनु हुन्छ । तर त्रिपिटकमा हामीले यस्तो पाउँदैनौं । “सन्दिट्टिक निब्बान” तथा “दिट्ठधम्म-निब्बान” यी उक्तिहरू पाइन्छन् । “सन्दिट्टिक निब्बान त्यस्तो निब्बान हो जो मानिसले स्वयं आफै देख्न सक्दछ ।

र 'द्विदृग्धम्म निब्बानं त्यो निब्बानं' हो जो यसै जीवनमा प्राप्त हुने गर्दछ । चारवटा रूप ज्ञान तथा चारवटा अरूप ज्ञानमा अनुभव गरिने चेतनामय आनन्दको अवस्थालाई "सन्दिट्टिक निब्बानं" अथवा "द्विदृग्धम्म निब्बानं" भनिएको छ । अहिलेको अवस्थामा हामीले यो अवस्थालाई निब्बानको प्रारम्भिक स्वाद भनि भन्न सक्दछौं । यिनको स्वाद त्यस्तै हुन्छ तर यो नै वास्तविक निब्बान होइनन् । यी पूर्ण अवस्थाका निरपेक्ष निब्बान नभएकोले नै यिनलाई "सन्दिट्टिक निब्बानं" अथवा "द्विदृग्धम्म निब्बानं" भनिएको छ ।

यी शब्दहरूबाट अझै स्पष्ट हुन जाला राग, दोष र मोहको विनाशलाई बुद्धले एक पटक यसरी वर्णन गर्नु भएको छः—'सन्दिट्टिकम्; अकालिकम्; एहिपस्सिकम्; ओपनयिकम्; पञ्चतम् वेदितव्वम् विञ्जूहि' अर्थात् प्रत्यक्ष देखिने, तुरुन्तै फल दिने, सबैको लागि खुल्ला भएको, निब्बान तिर ढोऱ्याउने, बुद्धिमानहरूबाट व्यक्तिगतरूपले अनुभव गरिने भनी भनिएको छ । यी शब्दहरू जीवित व्यक्तिहरूलाई नै लागू हुन्छन् जसले निर्वाणको स्वाद जानेका छन् । अनुभव गरेका छन्, जसले अनुभूति प्राप्त गरेका छन् र जसले आफना मित्रहरूलाई आऊ र हेर भनी डाक्न सक्छन् ।

यसबाट उनी मरेका छैनन् भन्ने प्रष्ट हुन्छ र उसलाई आफ्नो हृदय भित्र निर्वाणको स्वाद थाहा भएको हुन्छ ।

यस बारेमा अरू अभिव्यक्ति पनि छन् । जस्तैः—'अनुपाद-परि-निब्बानं' यो त्यो निब्बान हो जो जीवन रहेकै बेलामा प्राप्त हुन्छ, अर्को 'परिनिब्बायति' भन्ने शब्दले पञ्चस्कन्धहरूको विनाश न हुँदैको

दुःख र विकासको उन्मूलनलाई संकेत गर्दछ । अर्थात् यसको लागि शारीरिक मृत्युको आवश्यकता पर्दैन ।

सब साधारण बोल चालीको भाषामा निबन्धानको अर्थ 'शीत-लताको अवस्था, दुःख रहित अवस्था हुन जान्छ । त्यसैले थाईलैण्डका मानिसहरूका पुर्खाहरूले भनेका यी वाक्यलाई मनन गर्नु होस् भनी म भन्दछु । वहाँहरूका वाक्य यी हुन्—“निर्वाण मृत्यु अगिको मृत्युमा हुन्छ” अर्थात् शारीरिक मृत्यु भन्दा अघि 'आत्म' को मृत्युमा निर्वाण हुन्छ । शायद तपाईंहरूले सुन्नु भएको छैन होला । तर यी कुरा गाऊँ तिर साधारण रूपमा प्रचलित छन् । उनीहरू यस्तो भन्छन्; सौन्दर्य—(सुन्दरता)—मरेको लाशमा पाइन्छ; कल्याण—निर्लोभ र अनाशक्तिमा पाइन्छ; साधु—सन्त— आफ्नै चेतना भित्र पाइन्छ; निर्वाण—मृत्यु भन्दा अगिको मृत्युमा पाइन्छ ।

हामी तिनैका सन्तानहरूले यी कुरामा बडो ध्यान दिनु पर्दछ । होइन भने हामीहरू उनीहरू भन्दा मूर्ख ठहरिने छौं । “निर्वाण मृत्यु अगिको मृत्युमा हुन्छ” भन्ने वाक्य माथि मनन गर्नु होस् । शारीरिक मृत्यु हुनै पर्ने आवश्यकता छैन । तर 'आत्म-भाव' को मृत्यु हुनै पर्दछ । यही नै निर्वाण हो । यस्ता ब्यक्ति सर्वोत्तम आनन्द प्राप्त गर्दै बाँचि रहन सक्दछन् ।

प्र. २६ के तरला तहका पशुहरूले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्छन् ?

निर्वाण प्राप्तिको बारेमा अझै गहिरिएर स्पष्ट रूपमा बुझ्नु आवश्यक छ । तालिम गरिने पशुहरूमा आफ्नो 'अहं-मन्यता' को

स्वभाव न छट्टा सम्म तालिम दिइराखने कुराको सिलसिलामा एउटा सम्बादमय छलफलमा (सूत्रमा) बुद्धले 'परिनिब्बायति' र 'परिनिब्बुतो' शब्दहरू प्रयोग गर्नु भएको छ । कुकुर, हात्ती, घोडा आदिलाई तह न लाग्दा सम्म तालिम दिइन्छ । तह लागिसके पछि तिनीहरूमा जङ्गलीपना र उज्जडपना रहन जान्छ; त्यसवेला हामीले ती पशुहरूलाई 'परिनिब्बतो' शब्द प्रयोग गर्न सक्दछौं । यही शब्दलाई अरहन्तको विषयमा प्रयोग गरिँदा यस शब्दले मानसिक विकारको उन्मूलन भएको अवस्था जनाउँछ । आगोलाई राम्रैसित निभाई सकेको व्यक्ति जो पूर्ण रूपले शीतल भै सकेको हुन्छ, त्यस्तो मानिसलाई यी दुइ शब्द 'परिनिब्बायति' र 'परिनिब्बुतो' भन्ने शब्द लागू हुन जान्छ । बुद्धको समयमा बोलिने पालि भाषामा 'परिनिब्बान' शब्द यस अर्थमा पनि लागू हुने गर्दथ्यो । मानिसको सम्बन्धमा लागू गरिँदा यस शब्दले मानसिक विकारको नाश भएर अर्हन्त अवस्थाको प्राप्ति भन्ने अर्थ जनाउँथ्यो । तल्लो तहका पशुहरूको सम्बन्धमा लागू गरिँदा यस शब्दले "अहं-मन्यता" अर्थात् पशुमा हुने जङ्गली प्रवृत्तिको विनाश भए पछि प्राप्त हुने अवस्था भनी जनाउँने गर्दथ्यो । आगोको सम्बन्धमा यस शब्दलाई व्यवहार गरिने हो भने यसले आगो निभेर आगोको गोल चिसिने अवस्थालाई जनाउँछ । बोल चालको भाषामा पाकेको भात चिसिन्छ; यस अवस्थामा पनि 'परिनिब्बान' शब्दको प्रयोग गरिन्थ्यो ।

यस प्रकार सांसारिक व्यवहारमा परेका साधारण मानिसहरूले कुनै हानि बिघ्न नहुने — चिसिने अवस्थालाई दैनिक भाषामा "परिनिगबन" भएको अवस्था भन्ने गर्दथे ।

(५२)

अतः पशुहरूको सम्बन्धमा लागू हुने 'परिनिब्बान' को अर्थ भन्दा उच्च अर्थमा हामीले निर्वाणको अर्थलाई लिनु पर्दछ । मृत्यु पछि मात्रै निर्वाण प्राप्त हुन्छ भनेर यसलाई नटानु' होस् । बुद्धको अमूल्य देन प्रति निष्क्रिय र उदास रहनु ठूलो मूर्खता हो । "परिनिब्बुतो" शब्दबाट बनेको शब्दबाट 'निब्बान' र 'परिनिब्बान' लाई स्फूर्त मनले अध्ययन गरौं । यसले गहिरिएर निर्वाण तिर प्रवेश गर्नमा र निर्वाण प्राप्त गर्नमा ठूलो उत्साह र उत्कण्ठालाई बढाउनेछ । आजकलका मानिसहरू 'निर्वाण' शब्द सुनेर भयभीत हुन्छन्; उनीहरूलाई वाक्क लाग्छ, नींद लाग्छ ।

तर म तपाईंहरू सबैलाई 'निर्वाण' शब्दमा अभिरूचि लिनु पर्दछ भनी भन्छु । हामिकारक तत्वबाट मुक्त हुनु र यौवनको अवस्था बित्तुलाई पनि एक प्रकारको निर्वाण भन्न सकिन्छ । यो त्यही प्रकारको 'परिनिब्बुतो' अर्थात् चिसिएको अवस्था हो, जुन प्रकारले जङ्गली पशुहरूले तालिम पाएपछि डरलाग्दो तथा उज्जड स्वभावको परित्याग गरेर शीतल स्वभाव प्राप्त गरेका हुन्छन् । अतः हामी पूर्णरूपले यसरी शीतल भै दिऔं जसलाई आगोले डढालन र बालन नसकोस् । विचारहीन भएर हामी तापको उत्पत्ति नगरौं, अपितु 'सन्दिष्टिक निब्बान' अथवा 'दिट्ठधम्म निब्बान' बाट प्रारम्भ गर्दै क्रमशः वास्तविक निर्वाण सम्म पुगेर निर्वाणको पुरस्कार प्राप्त गरौं ।

प्र. ३० मानिसको लागि सर्वोत्तम वस्तु कुन हो ?

बुद्धले एक पटक यस्तो भन्नु भएको थियो—सर्वोत्तम अवस्था निर्वाण नै हो भनी सबै बुद्धहरू भन्दछन् । "सर्वोत्तम अवस्था" को अर्थ

मानिसका सर्वोत्तम र सबभन्दा कल्याणकारी अवस्था हो। यही जीवनमा, यहीं मानिसले प्राप्त गर्न सक्ने अत्यन्त कल्याणकारी, सर्वोत्तम, सबभन्दा उच्चकोटीको अवस्थालाई आचार नीति शास्त्रको अन्तर्राष्ट्रिय भाषामा लैटिन शब्दको “समम् बोनम्” शब्द प्रयोग गरिन्छ। बुद्ध-धर्ममा सबभन्दा उत्तम र कल्याणकारी वस्तु निर्वाण हो भन्ने कुरा बौद्ध विद्यार्थीहरूले स्वीकार गर्दछन्। त्यसैले कुनै विदेशीले बुद्ध-धर्मको ‘समम् बोनम्’ अर्थात् सबभन्दा उच्चकोटीको कल्याणकारी अवस्था के हो भनी तपाईं सित प्रश्न गरेछ भन्ने—

“सबै बुद्धहरूले निर्वाणलाई सर्वोत्तम तथा सर्वोच्च अवस्था भनी भनेकाछन्” भनेर जवाफ दिनु होस्।

प्र. ३१. अहिले संसारमा कुनै अरहन्तहरू छन् कि ?

यस प्रश्नको जवाफको लागि बुद्धकै उक्ति उद्धृत गरौं।

“सबै भिक्षुहरू सम्यक् आचरणमा रहन्छन् भन्ने संसारमा अरहन्तहरू खालि हुने छैनन्।” भनी भगवान बुद्धले आफ्नो शरीर त्याग्ने दिन यस्तो भन्नु भएको थियो। आजकल कुनै अरहन्त छन् वा छैनन् भन्ने तपाईंलाई शङ्का लाग्छ अथवा जान्ने उत्सुकता छ भन्ने ‘छन्’ वा ‘छैनन्’ भन्ने जवाफ तिर नलाग्नु होस्। यसो गर्नाले ठूलो गल्ती हुन जान्छ। यसको लागि बुद्धकै वाक्य उद्धृत गरि दिनु होस्। “यदि सबै भिक्षुहरू उचित तरीकाले रहने गर्छन् अर्थात् सम्यक् आचरणमा रहन्छन् भन्ने संसारमा अरहन्तहरू रित्तिने छैनन्।”

प्र. ३२ सम्यक् आचरणको अर्थ के हो ?

सम्यक् आचरणको आफ्नै विशेष अर्थ छ। सम्यक् आचरणमा

(५४)

रहनुको अर्थ चित्तको विकारलाई बढन नदिनु, त्यस विकारलाई खुराक पुऱ्याउन नदिने अवस्थालाह कायम राखि राख्नु हो। अतः सदैव चित्तलाई रिक्तो र मुक्त बनाई राख्नु नै सम्यक् आचरणमा रहनु हो। मुक्त चित्त त्यो चित्त हो जसले सम्पूर्ण संसारलाई रिक्तो देख्दछ अर्थात् “आत्म” वा आत्म सम्बन्धी वस्तुमा मोह वा रागबश टाँसिएर बस्दैन। यस्ता मानिसले बोल्दै रहन्छन्, सोच्दै रहन्छन्, काम गर्दै रहन्छन्, कुनै वस्तुको खोजि गर्दै रहन्छन्, खाँदै रहन्छन्, तैपनि आत्मभावले कुनै मा पनि आशक्त वा मोहवश टाँसिएको हुँदैनन्। सदैव सचेष्ट भै काममा व्यस्त मात्रै भएका हुन्छन्। आफु अलिङ्गएको जस्तै परिस्थितिमा पनि उनले अन्तर्दृष्टि अर्थात् विवेकले काम गरिरहेका हुन्छन्। यस प्रकारको जीवन यापन नै सम्यक आचरणमा रहनु हो। अर्थात् भन्नुको तात्पर्य यो हो कि सम्यक् आचरणमा रहनुको अर्थ विकार उत्पन्न हुने साधननै न दिनु र त्यसलाई खुराक पुऱ्याउन नदिनु हो।

यसलाई हामी अष्टाङ्गिक मार्ग पालन जस्तै हो भनी भन्न सक्दछौं। यस मार्गको प्रथम पक्ष सम्यक ज्ञान अर्थात् राम्रोसित बुझ्नु हो। यो त केवल ज्ञान मात्रै हो। अर्थात् कुनै वस्तुमा आशक्ति हुनु हुँदैन भन्ने कुरोलाई राम्रै सित बुझ्नु हो; क्रिया, वचन कुनैमा आशक्ति छैन भन्ने कुरा स्पष्ट र छर्लङ्ग हुन किसिमले बुझ्नु हो।

भनिए अनुसार हामीले सम्यक् आचरण गर्नु भन्ने विकारहरूले खुराक पाउँदैनन् र स्वयं नै पूर्णरूपले तिनीहरू निभेर जान्छन्। तिनीहरूको उत्पत्ति हुने कुनै बाटो रहन जाँदैन। तिनीहरूको उत्पत्ति गराउने आदतलाई छोडियो भने तिनीहरूको उत्पत्ति हुन सक्दैन। ‘अनुसय’

जसलाई कुप्रवृत्त भनिन्छ । अर्थात् जसलाई विकारहरूको समूह भनिन्छ, त्यो स्थिर भएर जमि राखेको आदत सिवाय केही होईन । जसले यस कुरालाई जान्दैन, उसले विकारलाई अविनाशी तत्व सम्झन्छ र उसले विकारलाई शाश्वत दिट्टिको सिद्धान्तलाई मान्दछ । विकारलाई चरित्रमा स्थिररूपले जमि राख्ने तत्व हो भनी मान्नु शाश्वतवादी बन्नु हो । बौद्ध सिद्धान्तमा आधारित विवेक र ज्ञान भएकाले यी विकार तत्वलाई स्वतन्त्र तथा शाश्वत अविनाशी तत्व मान्न सक्दैनन् । उनीहरूको उत्पत्ति को कारण हुन्छ र कार्य कारण नियमको सिलसिलामै तिनीहरूको उत्पत्ति हुन्छ । तिनीहरूको बारम्बार अत्यधिक मात्रामा जन्म भै रहनाले यी विकार मानिसको सहज स्वभाव बन्न जान्छ । अर्थात् मानिस यस प्रति अभ्यस्त हुन जान्छ र उसले यसलाई प्रवृत्ति कै अभिन्न अङ्ग सम्झन थाल्दछ र मानिसको चरित्र वा स्वभाव कै एक अङ्ग हो भन्ने धारणा लिन थाल्दछ ।

त्यसैले रात्रिसित बुझ्नु होस् जसलाई हामी 'अनुसय' भन्दछौं, त्यो बारम्बारको आदत र बानी पर्नाको फल हो र मानिसको स्वभाव प्रवृत्तिको समूह मात्रै हो । 'अनुसय' शब्दलाई यस अर्थमा लिइन्छ ।

प्र. ३३ अरहन्त बन्न सजिलो छ कि गाहारो छ ?

धेरैले भन्छन्, यो बन्न अत्यन्त कठिन छ । कसैले सजिलो छ भनेर न भन्नै सक्छन्; न विचारै गर्न सक्छन् । अनुपयुक्त जवाफ नदिने सिद्धान्तलाई यहाँ पनि हामी लागू गरौं । 'छ' 'छैन' वा 'सजिलो छ' वा 'कठिन छ' भनेर अनुपयुक्त जवाफ दिने बुद्ध-मार्गी नै होइन ।

बुद्धको सिद्धान्त कार्य कारणको सिद्धान्त हो । कार्य कारणको

सिद्धान्तलाई ठीक ठीकसित बुझेर तदनुसार कार्य गरेमा अरहन्त हुन सजिलो छ । कार्य कारणको सिद्धान्तलाई गलत रूपमा बुझ्छौ र त्यसै अनुसार कार्य गर्छौ भने अरहन्त हुन अत्यन्तै कठिन छ । हामीमा स्वाभाविक रूपले विकारै विकार देखा परेको हुन्छ; त्यसैले अरहन्त हुन कठिन हुन्छ र कठिन जस्तो लाग्छ । यहाँ हामीले बुद्ध-वचनलाई स्मरण गर्नु पर्दछ । 'सम्यक आचरणमा मात्रै रहने गरे संसार अरहन्तहरू बाट रित्तित्ने छैन ।' सम्यक आचरणमा रहनु कठिन छैन; यो हाम्रो सामर्थ्यको बाहिरको कुरा होइन । विकारले आहार पाउने उपायहरूलाई रोकि देऊँ । हामीले बाघ मार्न चाहन्छौ भने खोरमा थुनेर न खाइकन राख त्यो आफै मर्छ । बाघकै अगाडि गएर आफुलाई चिथान लगाएर, टोकन लगाउनु कुनै आवश्यकता छैन । हाम्रो सामर्थ्यको बाहिरको कुरा होइन भन्नुको यही अर्थ हो । यही तरीका हो र यस्तो क्षमता हामीमा छँदैछ ।

त्यसैले अरहन्त हुन सजिलो छ वा कठिन छ भन्ने कुरा हामीले पत्याउन सही अथवा गलत बाटोमा भर पर्दछ । बुद्धको वचन पालन गर्नु भने कठिन छैन । बचन यही हो । "सम्यक आचरण गरे संसारमा अरहन्तहरू खाली हुने छैनन् ।"

प्र. ३४ के हामी अरहन्तलाई चिन्न सक्छौ ?

मानिसहरू यस्तो प्रश्न गर्न धेरै रुचाउँछन् । आजको संसारमा यस्ता ब्यक्तिहरू पनि छन्, जसले अरहन्तलाई चिन्न सकिन्छ भन्ने कुरामा शंका गर्दछन् । हिंड डुल गरिरहेको अरहन्तलाई हामी चिन्न सक्छौ कि भनि सोधिएमा हाम्रो जवाफ यस्तो हुनु पर्छ:—

चित्र नसकिने हो भने हामीले अरहन्तलाई कहिल्यै पनि चित्र सक्दैनौं—अरहन्तहरूले पनि अर्को अरहन्तलाई चित्र सक्दैनन् । सारि-पुत्तले लकुन्तक भद्वियलाई अहन्त भनि चित्र सकेनन् भनी भनिन्छ । अहंत्व प्राप्तिको लागि सुगम होस् भन्नाको लागि उनले लकुन्तक भद्वियलाई 'धम्म'को देशमा गर्दै रहे । सारिपुत्तलाई लकुन्तक भद्विय अहन्त हुन भन्ने कुरो थाह थिएन भनी यसले जनाउँछ । कसैलाई अहन्त भनेर चित्र न सकिने हो भने ब्रह्मलोकको अहन्त नभएका देवताले पनि को को अहन्त हुन भनी चित्र सक्दैनथे र को निर्वाण प्राप्त गरिसके पछि मनेछन् र को निर्वाण प्राप्त नगरिकन मने छन् भनी भविष्यवाणी गर्न सक्दैनथे ।

त्यसैले हामीले अहन्तलाई चित्र सक्छौं वा सक्दैनौं भनी सोधिएमा चित्र सक्ने वा नसक्ने कुरा परिस्थितिमा भर पर्छ भनी भन्नु पर्छ । अहन्तहरूले पनि अर्को अहन्तलाई चित्र नसक्ने अवस्था पनि हुन्छ । त्यसैले धर्म गुरुहरूले मन्दिर विहारमा उपदेश गर्दा यस विषयमा आंखा चिम्लेर जवाफ दिने गर्छन् । त्यसरी हामीले चित्र सक्छौं वा सक्दैनौं भनेर अनुपयुक्त जवाफ दिनु हुँदैन ।

प्र. ३५ अरहन्तसंग कहाँ भेट्न सकिन्छ ?

चित्त विकारको समाप्तिमा हामीले अरहन्तलाई पाउँन सक्छौं । विहार, चैत्य, बन, पर्वत, गुफा, गाउँ, शहर समाधि केन्द्रमा खोज्दै नहिँड्नु होस् । विकारको समाप्तिमा त्यसलाई खोज्नु होस् । जुन अभ्यासले, जुन उपायले जुन छानबीनले विकारको समाप्त गर्न सहायता गर्दछ त्यसैलाई लागू गर्दै रहनु होस् । यदि संभव छैन भने खोज्नु र

(५८)

छानबीन गर्नु आवश्यक छैन । तपाईं आफैले तपाईंलाई जान्नु हुन्छ त्यति मात्रै हो । चित्त विकार समाप्त भएको ठाउँमा नै अरहन्त हुन्छ ।

प्र. ३६ के सर्वसाधारण मानिस अर्हन्त हुन सक्छन् ?

सक्छन् वा सक्दैनन् भनेर यस प्रश्नको जवाफ नदिनु होस् । अर्हन्तले गृहस्थ तथा सन्यास दुबै अवस्थालाई पार गरिसकेको हुन्छ भनी जवाफ दिन सकिन्छ । “अर्हन्तहरूलाई छिटै सात दिन भित्रै हिंडि हाल्नु पर्छ । अथवा शरीर छोड्ने पर्छ भनी पछि पछिका गुरुहरूले अतिशय विश्वस्त भएर भनेका कुरा हुन् । यस्तो कुरा मूल ग्रन्थ पाछका टीकाहरू र उपटीकाहरूमा पाईन्छन् । अरहन्तले सन्यास र गृहस्थको अवस्था अवश्यनै पार गरिसक्नु पर्छ । सर्वसाधारण सांसारिक मानिसमा अर्हन्तको गुण आउँन सक्तैन । उनको बसाई त सन्यासको अवस्था भन्दा पर र माथि हुन्छ । त्यसैले अर्हन्त घरमा बस्न सक्छ वा सक्तैन भन्ने कुरा भन्दै नहिड्नु होस् । अर्हन्त प्राप्त भएका व्यक्तिलाई घर गृहस्थमा बस्न विवश गराएता पनि उनलाई गृहस्थ कहिल्यै बनाउन सकिदैन । उसले साधारण सांसारिक जीवन र भिक्षुको जीवन दुबै अवस्थालाई पार गरिसकेको हुन्छ ।

प्र. ३७ एउटा नर हत्यारा कसरी अरहन्त हुन सक्छ ?

यस प्रश्नको जवाफ सजिलै छ । जसलाई हामी “त्यो मानिस” अथवा “त्यो व्यक्ति” भन्दछौं, अर्हन्त हुनु भन्दा पहिले त्यसको हत्या गरिनु पर्दछ । जसलाई हामी “त्यो मानिस” भनि भन्दछौं, त्यसको हत्या नगर्दा सम्म अर्हन्तको बाटो खुल्दैन । सर्वप्रथम ‘म’ ‘त्यो’ ‘आत्म’

र 'त्यो मानिस' 'त्यो पशु' मानिसहरू भन्ने भावको हत्या गर्नु पर्छ । अर्थात् यो पशु हां, यो मानिस हो, यो आत्म हो; यो आज्ञाकारी तत्व हो—भन्ने भावना प्रतिको आशक्ति र मोहको नाश गर्नु पर्छ । यसो गर्नु नै मानिसको हत्या गर्नु हो । अर्थात् त्यस वस्तु हत्या गर्नु हो, जसलाई हापीले 'त्यो मानिस' भनी भनेका छौं । यसो गरे पछि अर्हन्त भईन्छ । त्यसैले मानिसको हत्या गरे पछि मात्रै अर्हन्त हुन्छ भनी भनिन्छ । बुद्धले कहिले काँहीं यी भन्दा कठोर शब्दहरूको प्रयोग गर्नु हुन्थ्यो । बेला बेलामा वहाँले "अर्हन्त हुनु भन्दा अगाडि माता पिताको हत्या गरिनु पर्दछ" भनी भन्नु हुन्थ्यो । अज्ञान, लोभ, मोह, कर्मजन्य क्रियाहरू आदि चित्त विकार नै माता पिता हुन् । यी यस्ता माता पिता हुन्; जसले 'म' 'त्यो' र 'मानिस' भन्ने भावनालाई जन्म दिन्छन् । त्यसैले अर्हन्त हुनलाई त्यस मानिसको मातापिता सबैको हत्या गर्नु पर्छ ।

Dhamma.Digital

अङ्गुलिमाल सम्बन्धी एउटा कथा छ । अङ्गुलिमालले त्यस मानिसको निर्मूल पारि हत्या गरेकोले उनी अर्हन्त भए । बुद्धबाट 'रोक' भन्ने शब्द सुन्ने बित्तिकै उनले यसको सही अर्थ बुझे । बुद्धले अङ्गुलिमाललाई "मैले छाडी सकें" भन्दा उनले झैं बुद्धले पान गर्दै आएको नर हत्याको काम छाडी दिए" भनी मानिसहरूले यसको व्याख्या गर्दछन् । अर्थात् बुद्धले त्यागि दिए तर अङ्गुलिमालले नरहत्याको काम गर्दै रहे भनी उनीहरू अर्थ लगाउँछन् । यो सही व्याख्या होइन । बुद्धले "मैले रोकि सकें" भनी भन्नुको अर्थ "म त्यो मानिस हुनुबाट रोकि सकें" अर्थात् 'त्यो मानिस' भन्ने भावना ममा पूर्णरूपले

विनाश भै सक्यो” भन्ने हो । “त्यो मानिस हुने भावनाको पूर्ण निरोध” भन्ने कुरालाई अङ्गुलिमालले सहोरूपमा बुझ्यो । त्यसैको परिणाम स्वरूप उसले ‘मानिस’को र ‘व्यक्ति विशेष’ भन्ने भावनाको संहार गर्नमा उनी समर्थ भए । यस प्रकारले बुद्ध जस्तै अङ्गुलिमाल अर्हन्त भए ।

यस कथामा भएको मामूलि शब्द ‘रोक’को अर्थलाई धेरै जसो मानिसहरूले बिलकुलै गलत अर्थमा बुझेका छन् । यस बारेमा गलत ढङ्गले व्याख्या गरिन्छ; गलत ढङ्गले छलफल गरिन्छ; र गलत ढङ्गले उपदेश दिइन्छ । त्यसैले परम्परा बिरोधी विवरणहरू पाईन्छन् । मानिसको हत्या गर्ने काम छोड्ने बित्तिकै अर्हन्त भए भन्ने कुरो हाँसो लाग्दो कुरो हो ।

त्यसैले अर्हन्त हुनु भन्दा अगाडि ‘तिनी’ ‘म’ ‘आत्म’ ‘व्यक्ति विशेष’ भन्ने दरिलो भएको विश्वासको हत्या गर्नु पर्छ; ‘मानिस’को भावलाई रोक्नु पर्दछ । अर्थात् अर्हन्त हुनलाई नर हत्या गर्नु पर्छ ।

प्र. ३८ संसार के चीजले भरिएको छ ?

कुनै खास दृष्टिकोण भएका केही मानिसहरूले भन्लान् ‘यो संसार दुःखले भरिएको छ ।’ उदाहरणको लागि उनीहरू भन्छन्—उत्पन्न हुने, विकास हुने र नष्ट भएर जाने यी सब दुःखको मूल सिबाय केही होइनन् । यो पनि सत्य हो । तर यो बुझ्न कठिन हुन्छ ।

बुद्धले जवाफ दिनु भए जस्तै यस प्रश्नको जवाफ यसरी दिनु पर्दछ—“संसार रिक्तो चीजहरूले भरिएको छ, यो संसार रिक्तो छ, ‘आत्म’ भन्ने वस्तुहरू कुनै छैनन् । त्यसैले “संसारमा दुःख मात्रै छ, दुःखको मूल सिबाय यहाँ केही छैन” भनेर मात्रै सन्तोष लिने कुरा

छैन । यो कुरो सँचो भएता पनि यो स्पष्ट छैन; त्यसैले यसको गलत अर्थ लगाउन सकिन्छ । किन कि यदि कोही कुनै वस्तुसित आशक्त छैनन् मोहवश टाँस्सिएका छैनन् भने तिनलाई यी सबै दुःखका मूल हुँदैन । यसलाई राम्रैसित बुझ्नु पर्दछ । संसार जुन तत्वले बनेर संसार बन्दछ त्यो उनको लागि न त दुःख नै हुन्छ न त दुःखको मूल कारण नै हुन्छ । आशक्त र मोहमा बाँधिने बित्तिकै दुःखको जन्म हुन्छ । त्यसैले जीवनलाई दुःख हो वा दुःख होइन भनी भन्न सक्दैनौं । जीवनलाई दुःख हो भन्नु अपरिपक्वता हो; माथिल्लो तहको मोटा मोटी कुरा मात्रै हो । आशक्ति र मोहले बाँधिएको जीवन दुःख हो । लोभ, आशक्ति र मोह रहित जीवन दुःख होइन ।

त्यसैले यो जीवनको लक्ष्य छ; उद्देश्यहीन छैन । कुनै कुनै मानिसले जीवनको अभिप्राय नै छैन भनी भन्दछन् । किन कि उनीहरूले जीवनलाई अभिप्राय युक्त बनाउन जान्दैनन् । यदि यस जीवनलाई संसारको बारेमा खोजी गर्ने, संसारको उत्पत्तिको कारण खोज्ने, संसारको पूर्ण समाप्ति बारेमा, संसारको पूर्ण समाप्त हुने मार्गको अभ्यासमा हामीले उपयोग गर्न लान्छौं भने यस जीवनको उद्देश्य अवश्य हुन्छ । अतः जीवन त अध्ययन गर्ने साधन हो, सर्वश्रेष्ठ चीज निर्वाणलाई बुझ्नै पर्छ भनी जान्ने साधन हो; निर्वाणलाई बुझ्ने साधन हो । अतः याद राख्नु होस्, जीवनको उद्देश्य अवश्य छ । ती मूर्खहरू जसले जीवनको उपयोग गर्न जान्दैनन्, तिनीहरूका लागि मात्र जीवनको उद्देश्य पटककै हुँदैन ।

त संसार के चीजले भरिएको छ ? यसलाई एउटा दृष्टिकोणले

हेर्दा—“यो दुःखं दुःखले भरिएको छ अथवा यो नै दुःख हो ।” तर यो भन्दा माथिल्लो तहले हेर्नु होस् । यो हेरेर संसार उत्पत्ति—विकास र विनाशको अनन्त क्रम मात्रै हो । लोभवश आकृष्ट भयो भने दुःख उत्पन्न हुन्छ; आशक्त भएनाँ भने केवल उत्पत्ति, विकास र विनाशको क्रम मात्रै चल्दै रहन्छ । त्यसकारण हामीले बुझ्नु पर्छ कि मुक्त भै सकेको मानिस जो अरहन्त भैसकेका हुन्छन् उनका लागि यो न त दुःख हो न त सुखनै हो । अरहन्तको पवित्र पञ्चस्कन्धलाई दुःखमा अल्झेको भन्न सकिँदैन । त्यो त कारण कार्य अन्तर्गत मात्र पञ्चस्कन्धमा प्रवाहित हुँदै—परिवर्तन हुँदै गईरहेको हुन्छ । त यो संसार के ले भरिएको छ ? उत्पन्न हुने, सम्बर्द्धन हुने र विनाश हुने पदार्थले संसार भरिएको छ । तिनमा आशक्त हुनाले दुःख पैदा हुन्छ । तिनमा आशक्त नहुनाले तिनीहरूले दुःख पैदा गर्दैनन् ।

प्र. ३६ कस्तो प्रकारको पुण्यको प्रभाव थोरै हुन्छ र कस्तो पुण्यको प्रभाव धेरै हुन्छ ?

बुढले भन्नु भएको छ—‘मित्त’ सद्भावनाको आधारमा प्राप्त गरिएको पुण्य फल लोभले प्रेरित भएर गरिएको पुण्यको फल भन्दा धेरै प्रभावकारी हुन्छ । सद्भावनाबाट प्राप्त फलको १६ वाँ भागको १ भाग र त्यस १ भागको अझै १६ वाँ भाग बराबर पनि लोभद्वारा प्राप्त फलको प्रभाव हुँदैन । आफ्नो नाउँ प्रचार गर्ने उद्देश्यले गरिने धर्म कार्य; स्वर्ग जान पाइएला भन्ने उद्देश्यले गरिने धर्म कार्य रूप, धन धान्यले परिपूर्ण भएर पुनर्जन्म होस् भन्ने उद्देश्यले गरिएको धर्म कार्य; इन्द्रिय सुख भोगको लालसाले गरिएको धर्म कार्य; सबै लोभद्वारा

प्रेरित पुण्य कार्य अथवा फल हुन् । त्यो धर्म कार्य लोभ र अनुरागले ग्रस्त भएता पनि त्यो धर्म कार्य नै हो । तर सद्भावनाद्वारा प्रेरित धर्म कार्यको तुलनामा यसको प्रभाव १६ वाँ भागको पनि एक भागको १६ भागको बराबर हुन सक्दैन । सद्भावना (मित्त) स्वार्थमा अडेको हुँदैन; यसमा अरुको निमित्त सद्भावना राखिन्छ । सारा साराका लागि सद्भावनामा प्रेम रहेको हुन्छ । त्यसैले सद्भावनाबाट प्राप्त हुने फल नै उत्तम हुन्छ । लोभजन्य फल सद्भावना जन्य फलको १६ खण्डको १ खण्डको बराबर पनि हुँदैन ।

(एउटा बस्तुलाई १६ भाग गर्‍यो; त्यस १६ भाग मध्यको १ भागलाई अझै १६ भाग लाउँदा हुने १ भागलाई १६ खण्डको पनि १६ खण्ड भनी भनिएको हो । पालि भाषामा सब भन्दा ठूलो र सानोको बीचको फरकलाई संख्यामा देखाउँदा यस्तो उदाहरण दिइने चलन थियो ।

प्र. ४० ठूलो उपलब्धि अथवा सार्थकता कहाँ पाइन्छ ?

बुद्धले एक पटक यस्तो भन्नु भएको थियो :- “औला पडकाउन जति थोरै समय लाग्छ त्यति थोरै समयमा “अनिच्च सञ्जा” अनित्यता सम्बन्धी सतर्कताको विकास (ध्यान) कसैले गर्छ भने शास्ता बुद्ध समेत सम्पूर्ण संघलाई भोजन गराएको फल भन्दा बढी उत्तम फल प्राप्त हुन्छ ।”

अर्थात् हामीले शास्ता बुद्ध लगायत सारा बौद्ध संघलाई निम्ताएर भोजन गराउँछौं भने पनि हामीलाई त्यति पुण्य, श्रेय र फल प्राप्त हुन सक्दैन, जुन पुण्य, श्रेय र फल हामीले क्षणिक अर्थात् औला

(६४)

पडकाउन लाग्ने समय भित्र अनित्यता सम्बन्धी चिन्तन र मनन गरेर प्राप्त गर्न सक्छौं । यही नै सबभन्दा मूलभूत कुरा हो ।

त्यस कारण विहारका उपदेश दिने ठाउँहरूमा — मन्दिरहरूमा केही ब्यक्तिहरूका दिइने दान कार्यहरूबाट हामीलाई सावधान हुनु पर्दछ । किन कि ती दानहरू इन्द्रिय सुखसित सम्बन्धित हुन्छन् । वास्तविक सार्थकता बुद्धले भन्नु भएको कुरामा नै छ । सारा भिक्षुहरूलाई यसरी दान दिनुमा भन्दा अनित्यता सम्बन्धी एकछिनको चिन्तन मननमा ठूलो सार्थकता र उपलब्धि छ ।

प्र. ४१ आनन्द र सुख कहाँ छ ? आनन्दको अवस्था हामी कहाँ पाउँन सक्छौं ?

ग्रन्थहरूमा यस्ता अंशहरू पाइन्छन्, जसमा देवताहरूको मृत्यु, उनीहरूको भोग र पुण्य फल समाप्त भएको; उनीहरूको आयु समाप्त भएको बारे चर्चा गरिएको छ । साथै देवताहरूबाट आनन्दको चाहना गरिएको; आनन्द कहाँ पाइन्छ भन्ने कुरा जान्ने इच्छा लिइएको कुरा पाइन्छ । अन्तमा आनन्दको अवस्था मनुष्य लोक मै पाइन्छ भन्ने निष्कर्षमा उनीहरू पुग्छन् । देवताहरूले हर्षले विभोर भएर आसिक दिन्छन्— ‘ तिम्रा इच्छाहरू पूर्ण होउन्—मनुष्य लोकका शुद्धमय अवस्थामा जाऊ ।’

“मनुष्य लोकको सुखमय अवस्था” भन्ने उक्तिको महत्व छ । स्वर्ग लोकमा भन्दा मनुष्य लोकमा परिवर्तन, दुःख र अनात्मपनालाई राम्रोसित संज्ञन र बुझ्न सकिन्छ । मनुष्य लोकमा प्रबुद्ध प्राणीहरू हुन्छन्; अर्हतहरू हुन्छन्— बुद्ध धर्म र संघ हुन्छ । स्वर्ग लोकमा

जहाँ इन्द्रिय सुख भरमार हुन्छ, यस्ता चीजहरूको अभाव हुन्छ । त्यसैले देवताहरू सुखमय अवस्थाको खोजी गर्दै मनुष्य लोकमा आउने गर्छन् । सुख र आनन्दको खोजीमा मानिसहरूले स्वर्ग जान चाहनु हाँसो लाग्दो कुरा हो । तै पनि केही मानिसहरू अर्को जन्ममा देवलोकको आनन्द पाउने आशाले स्वर्गको खोजी गर्दछन् । अपना धन सम्पत्ति भवनहरू बेचेर, मठहरूमा वस्तुहरूको निर्माण गराउँछन्—दान दिएर स्वर्ग प्राप्तिको लागि पुण्यको संचय गर्छन् । वास्तविक सुखको अवस्था कहाँ छ ? अब आफै विचार गर्नु होस् ।

प्र. ४२ मनोबल अथवा ऋद्धि भनेको कुराहरूमा कति सम्म रुचि लिनु पर्छ ?

सर्वप्रथम हामीले ऋद्धि भनेको कुरालाई बुझ्नु पर्छ । ऋद्धिको अर्थ मनोबल अर्थात् मनोवैज्ञानिक शक्ति हो । पहिले पहिले यो साधारण रूपमा प्रयोग गरिने शब्द थियो । हाम्रो दैनिक गृहस्थ जीवनमा कुनै कुरा सफल तुल्याउनलाई ऋद्धिको अर्थात् मनोबलको प्रयोग गरिन्थ्यो । सफलता प्राप्त गर्न समर्थ तुल्याउने कुनै वस्तुलाई ऋद्धि भनिन्थ्यो । त्यसपछि यसको व्यापक अर्थ हुन थाल्यो । अर्थात् कुनै अद्वितीय सफलता अनौठो ढङ्गले प्राप्त गरिएको सफलता पाउने शक्तिको रूपमा यसलाई संज्ञित थालियो र अन्तमा अहिले यसलाई पूर्णरूपले मानसिक तत्त्वको रूपमा जिइन्छ ।

यी मानसिक—चित्त सम्बन्धी भएकाले कुनै पनि भौतिक तत्त्व भन्दा यसमा व्यापकता हुन्छन्; अद्वितीय हुन्छन्; र यिनमा सिर्जना गर्ने उपयुक्त तत्त्व रहेको हुन्छ । ऋद्धि हाम्रो परिश्रम जोगाउने

साधन जस्तै हुन्छन् । जस्तै आजकल हामीहरूसंग सडक आदि बनाउन ट्रैक्टरहरू छन् । यिनीहरूलाई पनि ऋद्धि भने हुन्थ्यो । तर यी भौतिक साधन हुन् । ऋद्धि भन्नाले भौतिक तत्वसित होइन—केवल मनसित सम्बन्धित तत्व भन्ने बुझिन्छ ।

ऋद्धि साधन गर्ने व्यक्तिको (चित्त) मन यस हृदयसम्म तालिम प्राप्त भएको हुन्छ कि उसले आफुले अनुभव गरिरहेको कुराको अनुभव अर्कालाई गराई दिन सक्छ । उसले जस्तो कुरा देखाउन चाहन्छ त्यस्तै दृश्य अरूलाई प्रत्यक्ष देखाई दिन सक्छ; उसले सुनेको जस्तो आवाज अरूले पनि सुनेको अनुभव गराइ दिन सक्छ; उसले सुँघाउन चाहेको गन्ध अरूले सुँघेको अनुभव गराइ दिन सक्छ; कसैले चाहेको स्वाद साँच्चै नै जिभ्रोले चाखेको जस्तै अरूलाई अनुभव गराइ दिन सक्छ; स्पर्श द्वारा नरम सान्हो जस्तो चाह्यो उस्तो अनुभव गराई दिन सक्छ । यस प्रणालीलाई यस हृदयसम्म विस्तार गर्न सकिन्छ कि यस द्वारा अरूमा भय, प्रेम, सम्मोहनको अवस्था उत्पन्न गर्न सकिन्छ । ऋद्धिहरू यस प्रकारले अत्यन्त लाभदायक तथा अत्यन्त अनौठो हुन्छन् ।

तर यस प्रकारको मानसिक तत्वले कुनै भौतिक पदार्थको सिर्जना गर्दैन । मनोबलहरूको उपयोग गरेर व्यवहारिक रूपमा काम लाग्ने भौतिक वस्तुहरूको उत्पत्ति गर्न सकिदैन । उदाहरणको लागि भनौं; कुनै सहयोग नपाइकन यिनीहरूले भिक्षुको लागि विहार, मन्दिर, आत, माछा, भोजन आदि उत्पत्ति गर्न सक्दैनन् जसबाट कुनै समस्याबाट मुक्त भएर उनीहरू रहन सक्न् । यस्तो हुन सक्दैन । पदार्थहरू भएको जस्तो भान पर्छ; ऋद्धिको प्रयोग गरिदा सम्म आँखा, कान, नाक,

जिभ्रो, शरीर अथवा मनले वास्तविक वस्तुहरूको उपभोग गरिरहेकै अनुभव हुन्छ । त्यस पछि ती सबै लोप हुन्छन् । तस्मात् ऋद्धिहरूले आफै भन्दिर अथवा कुटी बनाउन सक्दैनन् । यसलाई त जग हालिनु नै पछि अनिमात्र बन्न सक्छ र दान गर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि हेरौं । जेतवन र बेलुबन बनाएर नै बुद्धलाई दान गरिएको थियो । अनिकाल पर्नाले कैयौं पटक बुद्धलाई नखाइकन बस्नु परेको थियो र कहिले काहीं घाडालाई खाउने दाना एक मुठ्ठी खाएर पनि बस्नु परेको थियो ।

भौतिक तथा मनोगत दुई किसिमका संसार हुन्छन् भन्ने कुरा यसबाट बोध हुन आउँछ । दुवै प्रकारका ऋद्धिहरूको प्रदर्शन गर्न सकिन्छ । बुद्धले मनोबल सम्बन्धी ऋद्धि छैन भनि इन्कार गर्नु भएको छैन । तिनीहरू भ्रम मात्रै भएकाले यस्ता कुराको प्रदर्शनको वहाँ घोर विरोधी हुनु हुन्थ्यो । वहाँ आफै पनि यस्ता कुराबाट टाढा रहनु भयो र अरू भिक्षुहरूलाई पनि यस्ता कुराहरूको प्रदर्शन गर्न मनाही गर्नु भएको थियो । बुद्धले ऋद्धिबलको प्रदर्शन गर्नु भएको कुरा हामीले त्रिपिटकमा भेटाउँदैनौं । बुद्धले ऋद्धिबलको प्रयोग गर्नु भएका वर्णनहरू छन्; तर तिनीहरू टीकाहरू तथा अन्य ग्रन्थहरूमा मात्रै पाइन्छन् । अतः यी वर्णन विवरणका कुराहरू सन्देह युक्त छन् । ती सत्य हुन् वा असत्य हुन् यी कुराको छानबीन हामीले गर्नु पर्छ ।

बुद्धले भन्नु भएकोछः— “हावामा उडने; अदृश्य हुने; आन्तरिक मनबाट सुन्ने; आन्तरिक मनले हेर्ने विभिन्न प्रकारका ऋद्धिहरू ‘सासव’ र ‘उपाधिका’ हुन । आसवले युक्त भएकोलाई सासव भनिन्छ ।

(६८)

अर्थात् आशक्त भएर—लोभिएर प्रदर्शित गरिने ऋद्धिबललाई सासव भनिन्छ । टाँस्सिएर बेसमझको साथ हत्याउने अर्थात् अन्धो आशक्ति-लाई उपाधि भनिन्छ । उपाधिका ऋद्धि यही उपाधिबाट प्रेरित भएको हुन्छ । आशक्ति र मोहले प्रेरित भएर अपनाइने ऋद्धि जस्तै यी हुन्छन् । आशक्ति र मोहले प्रभावित भएको चित्तद्वारा तिनीहरूको प्रदर्शन गरिन्छ । यस प्रकारका ऋद्धिहरू नै सासव र उपाधिका हुन्छन् ।

अब हामीले यसको विपरीत 'अनासव' र अनुपाधिका भनी भनिएको कुरा तिर विचार गरौं । आफ्नो इच्छानुसार आफ्नो चित्तलाई संयममा राख्ने क्षमता वा सामर्थ्यलाई अनासव, अनुपाधिका भनी भनिन्छ । कुनै अप्रिय वस्तुको उदाहरण लिऊँ । हामी आफैले अप्रिय वस्तुलाई प्रियको रूपमा र प्रियवस्तुलाई अप्रियको रूपमा देख्न सक्छौं; सबै वस्तुलाई प्रियको रूपमा देख्न सकिन्छ; यी बाहेक सबै वस्तुलाई न त प्रिय, न त अप्रिय वस्तुको रूपमा पनि देख्न सकिन्छ । चित्तको नियन्त्रण कसरी गर्न सकिन्छ; भन्ने यो एउटा उदाहरण हो । ऐन्द्रिक पदार्थहरू जस्तै रूप, रङ्ग, गन्ध, स्वाद, शब्द, स्पर्श जसले चित्तलाई प्रभावित पार्दछन् तिनीहरूलाई अगाडि राखेर पनि मनमा सतत् सतर्कता, सन्तुलन, समता कायम गर्न सकिन्छ । सतर्कता राख्नु; सदा सचेत भै राख्नु र समता प्राप्त गर्नु नै ऋद्धि हो । यो आसव र उपाधिबाट मुक्त भएको; लोभवश आशक्ति नभएको—विकार रहितको अनासव र अनुपाधिका ऋद्धि हो । यिनैलाई ऋद्धि भनिन्छ र यिनीहरू प्रति हाम्रो यस्तै दृष्टिकोण रहनु पर्दछ ।

अज्ञं हामीले यी दुबैलाई बेग्लै किसिमले दाँज्न सक्छौं । मनो-
वैज्ञानिक चमत्कार देखाउनका लागि देखाउने 'सासव' र उपाधिका ऋद्धि
प्राप्त गर्न बडो कठिन पर्दछ । यसको बडो ठूलो व्यवस्थित प्रणाली छ
यसमा मिपुणता प्राप्त गर्न बडो ठूलो अभ्यासको आवश्यकता पर्छ ।
यस्तो कुनै खास खास व्यक्तिहरू बाटै शुद्ध र वास्तविक रूपमा प्रदर्शित
हुन सक्छ । तर छल, धोखा, हातको सफाई कहिले काहीं मन्त्रोच्चारणको
प्रयोग गरेर प्राप्त गरिने विभिन्न अवास्तविक ऋद्धि पनि छन् । यिनीहरू
वास्तवमा सत्य हुँदै होइनन् ।

कठोर साधना गरेर बडो कठिनाइको साथमा वास्तविक ऋद्धि
प्राप्त गरेर ऋद्धिबल देखाउन सक्ने कुनै कुनै मानिसहरू पनि छन् ।
यसको विपरीत अनासव, अनुपाधिका ऋद्धि सर्वसाधारणले प्राप्त गर्न
सक्छन् । यस्तो ऋद्धि विचार र मनन गर्न लायकको छ । जुन ऋद्धिको
हामी प्रदर्शन गर्न सक्तौंनौं, त्यस्तो हामीले चाख लिने गर्दछौं । तर जुन
ऋद्धि अति लाभदायक छ र जसको प्रदर्शन हामी गर्न सक्तौं, त्यसको
हामी अवहेलना गर्दछौं । ऋद्धि तिर हाम्रो मन अतिनै आकर्षित
भएको हुन्छ । तर यस प्रतिको हाम्रो धारणा बिलकूलै बदल्नु आव-
श्यकता छ ।

प्र. ४३ दुःख सुख कहाँ उत्पत्ति हुन्छन् ?

पहिलेको कर्मबाट सुख दुःखको उत्पत्ति हुन्छ भनी भनिन्छ । यो
त्यति सही जवाफ होइन । दुःख कार्य कारणहरूबाट उत्पन्न हुने चीज हुन् ।
यी कार्य कारण विभिन्न थरीका र विभिन्न प्रकारका छन् । भ्रम अथवा
अज्ञान एउटा कारण हो, लोभ एउटा कारण हो, मोह एउटा कारण

हो, र कर्म पनि एउटा कारण हो । कर्मबाट दुःख उत्पन्न हुन्छ भन्दा हामीले नयाँ कर्मलाई सम्झनु पर्छ । यम जीवनको कर्मलाई सम्झनु पर्छ । अर्थात् यस वर्तमान जीवनको बिलकुलै नयाँ भर्खरको अज्ञान, लोभ र मोहलाई सम्झनु पर्छ । यिनीहरूलाई दुःखका कारण सम्झनु पर्छ; यी नै दुःख उत्पन्न गर्ने कारणका जराहरू हुन् । नयाँ कर्मको अगाडि पुरानो कर्म अड्न सक्तैन भन्ने हामीले ठान्नु पर्दछ । किन कि तेश्रो किसिमको नयाँ कर्मको सिर्जना गर्न सक्ने क्षमता हामीमा भएको हुन्छ । पुरानो कर्मलाई पूर्णरूपले निर्मूल गर्ने क्षमता हामीमा हुन्छ । पुरानो कर्ममा असल कर्म र खराब कर्म मात्रै सन्निहित भएको हुन्छ । अरू कुनै प्रकारको पुरानो कर्म हुँदैन । नयाँ कर्म तीन प्रकारका कर्महरू मध्य एउटा बन्न सक्तछ र त्यो तेश्रो प्रकारको कर्म आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग नै हो । जब यसको उत्पत्ति हुन्छ, यसले दोश्रो र तेश्रो किसिमको कर्मको दमन गर्दछ । हामीले त्यसलाई राम्रैसित दमन गर्छौं अथवा विकारलाई निर्मूल पाउँछौं भने नयाँ कर्म अर्थात् आय मार्गले असल र खराब दुबै किसिमको कर्मलाई ढाकिदिन्छ । अर्थात् पुरानो कर्म जसमा पहिलो र दोश्रो किसिमको कर्म समावेश भएको हुन्छ, त्यो तेश्रो किसिमको नयाँ कर्मको सामुन्ने अड्न सक्तैन ।

त्यसैले हामीले आर्य मार्ग प्रति चाख लिनु पर्दछ । 'आत्म' र 'आत्म सम्बन्धी भावना' प्रतिको आशक्तिलाई नष्ट गर्ने उद्देश्यले आत्म परीक्षण गर्नु नै छोटो मार्गमा हिंडने अभ्यास गर्नु हो । नयाँ कर्म तेश्रो प्रकारको कर्म हो; यही नै सब शक्तिशाली कर्म हो । एक पटक यो उत्पन्न भयो भने यो छुराको धार जस्तै लाग्ने हुन्छ । पहिले देखि

शुप्रिरहेका पुराना कर्मको रासलाई यसले नाश पार्न सक्छ । राग, दोष, मोहबाट हुने दुःख अर्थात् नयाँ कर्मबाट उत्पन्न दुःखहरू बिलकूलै नयाँ हुन्छन् र हिजो अस्ति उत्पन्न भएझैं यो दुःख रंग र रूपलाई हेरेर; शब्द-लाई सुनेर; गन्ध सुँघेर; स्वाद चाखेर, उत्पन्न हुन्छन् । यसलाई निर्मूल पनि गर्नु छ, उत्पन्न पनि गर्नु छ । पुरानै बितेका कारणले नै सब दुःख भएका हुन् भन्ने भ्रममा नपर्नु होस् । कारणै कारणको खोजी गरेर पुरानो कमलाई पत्ता लगाउन सकिन्छ । अनि तिनीलाई निर्मूल कसरी पार्ने ? त्यसैले हामीले तेश्रो किसिमको नयाँ कर्मको बेवास्ता गर्न सक्तौं । किन कि पुरानो कर्मलाई निर्मूलै पार्न यसैले सक्छ ।

प्र. ४४ दुःखको विनाश हामी कहाँ कुन ठाउँमा गर्न सक्छौं ?

मठ, बिहारमा, घरमा, बन, पर्वतमा हामीले दुःखलाई समाप्त गर्न सक्दौं । दुःखकै कारणलाई समाप्त गरेर नै दुःख समाप्त गर्न सकिन्छ । त्यसैले दिनहुँ दुःख कसरी उत्पन्न हुन्छ, कुन जरोबाट यो हुर्कन्छ भनेर यसको छानबीन खोजबीन गरेर पत्ता लगाउनु पर्छ; त्यसपछि त्यही जरोलाई काटि दिनु पर्छ ।

हिजोको दुःख त उत्पन्न भै सकेको छ र बिति सकेको छ । त्यो समाप्त भै सकेको छ र त्यो फर्केर आउँन सक्दैन । आजै अहिल्यै उत्पन्न हुने दुःख नै समस्या हो । भोलि उत्पन्न हुने दुःख अहिलेको समस्या होइन । तर अहिले उत्पन्न हुने भैरहेको दुःखको नै निर्मूल गरिनु पर्दछ । त यसको निर्मूल कहाँ कुन ठाउँमा गर्ने ? यसको विनाश जर्बाट हुनु पर्दछ । “राग मोहबाटै दुःख जन्मन्छ” भनी बुद्धले भन्नु भएको वाक्य राम्रोसित बोध नहुँदा सम्म हामीले जीवनको अध्ययन गर्दै रहनु पर्दछ ।

बडो प्रभावकारी ढङ्गले गलत रूपले भ्रम पर्ने किसिमले धेरै जसोले जन्म हुनु, वृद्ध हुनु र मृत्यु हुनुलाई दुःख हो भन्दछन् । तर मेरो जन्म, मेरो बुढीति, मेरो मृत्यु भन्ने कुरामा आशक्ति नभएमा जन्म दुःख होइन । वृद्ध हुनुमा दुःख होइन, मृत्यु दुःख होइन । जन्मनु, वृद्ध हुनु र मृत्यु हुनुमा मेरो भन्ने भाव उठ्न थाल्छ । हामीमा आशक्ति छैन भने तिनीहरू त केवल शारीरिक परिवर्तन मात्रै हुन जान्छन् । यस प्रकारको शारीरिक परिवर्तनलाई 'जन्म हुनु' यस प्रकारको शारीरिक परिवर्तनलाई वृद्ध हुनु र यस प्रकारको शारीरिक परिवर्तनलाई 'मृत्यु हुनु' भनी हामी भन्दछौं । शारीरिक परिवर्तन मात्रै हुन् भन्ने कुरालाई हामी बुझ्न सक्दैनौं । हामीले यसलाई वास्तविक जन्मको रूपमा देख्छौं र त्यसमा हामी मेरो जन्म, मेरो बुढीति, मेरो मृत्यु भनी भन्दछौं । यो ठूलो भ्रम हो । किन कि 'म' भन्नु नै पहिले भ्रम हो । त्यसपछि मेरो जन्म, मेरो आयु, भन्नु अझै अर्को भ्रम हो । यी त केवल शारीरिक परिवर्तन मात्रै हुन् भन्ने बोध पाउने बित्तिकै 'म' भन्ने नष्ट हुन्छ, 'म' भन्ने नै रहँदैन । अनि त्यो अवस्था हुँदैन ।

'जन्मनु दुःख हो, वृद्ध हुनु दुःख हो, मृत्यु दुःख हो' भनी बुद्धले भन्नु भएको छ । करीब करीब धेरैले नै यसलाई गलत अर्थमा लिन्छन् । जन्मने अवस्था, वृद्ध हुने अवस्था, मृत्यु हुने अवस्थालाई नै दुःख हो भनी उनीहरू औल्याउँछन् र कसैले यसको पटकै ब्याख्या गर्न सक्दैनन् । कोही अन्काउँछन् र कसैले स्पष्ट रूपमा हा हा हू हू गरेर मोटा मोटी रूपले चर्चा गरेर मात्रै छाडि दिन्छन् । किन कि "संखित्तन उपादान-वखन्वा दुक्खा" भन्ने बुद्धको बचनलाई बिसँन्छन् । पञ्चस्कन्धहरू जब

आशक्तिमा पर्दछन्; त्यही दुःख हुन्छ । पञ्चस्कन्ध नै मन र शरीर हुन्, जसको संयोगले मानिस बन्दछ । 'म' अथवा 'मेरो' भावना कुनै प्रति पनि उत्पन्न भयो भने ती पञ्चस्कन्धहरू दुःख हुन्छन् । ती पाँच स्कन्धहरूमा भयङ्कर आगो अथवा नारकीय आगोको ज्वाला हुन्छ । त्यसैले पञ्चस्कन्धहरू आशक्तिसित सम्बद्ध हुने वित्तिकै दुःख हुन्छ ।

पञ्चस्कन्धमा वृद्ध हुने अवस्था छ र 'मेरो उमेर, मेरो बृद्धत्व' भनेर चित्त आशक्ति र मोहमा टाँसिदैन भने ती पञ्चस्कन्धहरू दुःख बन्दैनन् । त्यसबेला हामीले शरीरलाई रित्तो देख्नेछौं । स्मृति र संवेदन शरीरबाट रित्तिएको देख्नेछौं । त्यहाँ कर्म र विज्ञान रित्तिएको हुन्छ । बग्ने बहने सबै चीज जे जति छन् सबैलाई हामीले रित्तो देख्नेछौं र आशक्तिको अभावमा यो दुःख हुँदैन । आशक्तिबाट मुक्त भएको समूह नै शुद्ध पञ्चस्कन्ध हुन् । अरहन्तहरूका पञ्चस्कन्ध यस्तै हुन्छन् । वास्तवमा पञ्चस्कन्ध अरहन्तका हुन् भनी भन्न सकिदैन । तर हामीले अरहन्तले धारण गरेको हैसियतले अरहन्तका पञ्चस्कन्धको रूपमा देख्नेछौं । त्यस्तो चित्त भएकामा पञ्चस्कन्ध प्रति 'मेरो' भन्ने आशक्ति रहन्दैन । तै पनि हामीले अरहन्तका शुद्ध पञ्चस्कन्ध भनी भन्ने गर्दछौं ।

त्यसैले दुःखको समाप्ती कहाँ हुन्छ त ? दुःखको जरै निमोठेर अर्थात् मोह र आशक्तिलाई निमोठेर दुःखको नाश हुन्छ ।

धन सम्पत्तिमा आशक्त भएर उत्पन्न भएको दुःखलाई मोह र आशक्तिमा नै समाप्त गरिनु पर्दछ । शक्ति, प्रतिष्ठा, मान सम्मान, यशमा आशक्तिको कारणले उत्पन्न भएको दुःखलाई मोह र आशक्ति मै समाप्त गर्न सकिन्छ । त्यसैले यो कहाँबाट पैदा हुन्छ त्यसलाई पत्ता

(७४)

लगाउनु होस् र त्यहीं त्यसलाई निर्मूल पार्नु होस् । प्राचीन 'धम्म'को बचन छ—“जुन बाटोमा यो हिड्छ, त्यसै बाटोबाट त्यसलाई झार ।

प्र. ४५ कुनै कुरालाई राम्रैसित जान्नलाई कति कुराको जानकारी राख्नु पर्छ ?

म यहाँ बुद्धका वचनलाई उद्धृत गर्दै छु—

विशेष ध्यान दिएर सुन्नु होस् । बुद्धले यस्तो भन्नु भएकोछ—
“कुनै विषयको वास्तविक ज्ञान प्राप्त गर्न हामीलाई त्यस विषयको पाचैवटा कुरालाई जान्नु पर्दछ ।

- (१) त्यस वस्तुको स्वभाव अथवा तत्व के के हुन् ?
- (२) त्यो वस्तुको उत्पत्ति कसरी हुन्छ ?
- (३) त्यसको असाद के के हो ? अर्थात् त्यसको मोहित गर्ने गुण, आकर्षण गर्ने गुण के हो ?
- (४) त्यस भित्र लुकेको हानिकारक तत्व के छ ? अर्थात् त्यसको 'आदिनव' के छ ?
- (५) त्यसको 'निस्सरण' के हो अर्थात् त्यसबाट बच्ने उपाय के छ ?
अर्थात्—

पहिलो—त्यसको गुण वा स्वभाव के हुन् ?

दोश्रो—यसको जन्मस्थल: उत्पत्ति कहाँ हुन्छ ?

तेश्रो—आकर्षण अथवा मोहित गर्ने यसको गुण के हो अर्थात् 'असाद' के हो ?

चौथो—यसभित्र लुकेको हानिकारक तत्व के हो अर्थात् 'आदिनव' के हो ?

पाँचौं—यसको 'निस्सरण' अर्थात् त्यस हानीबाट बच्ने उपाय के छ ?

जस्मा जम्मै यीनै ५ कुरा हुन् । यदि कुनै विषयको अध्ययन गर्दा यी ५ कुरालाई ध्यान राखियो भने त्यस विषयको राम्रो ज्ञान हुन जान्छ । अहिले हामी स्नातक स्तर वा स्नातकोत्तर स्तरमा अध्ययन गर्दैछौं । तर हामीले यी ५ कुरालाई ध्यानमा राखेर अध्ययन गरेका छैनौं । त्यसैले विषयवस्तु माथि हाम्रो अधिकार छैन । अपितु हामी विषयवस्तु अर्थात् संसारको आधिपत्यमा परेकाछौं । हामीले यी ५ कुराको आधारमा संसारको अध्ययन गर्छौं भने हामीलाई संसारको आधिपत्यमा बस्नुनै पर्ने छैन ।

त्यसैले संसारको बारेमा अध्ययन गर्दा यस कुराको विचार गरौं । हामीले किन अध्ययन गर्दैछौं ? हाम्रो अध्ययनको अन्तिम लक्ष्य के हो ? हामी संसारमा शान्ति स्थापनाको लागि अध्ययन गर्दैछौं भने हामी सावधान होऔं । हाम्रो अध्ययन बौद्ध सिद्धान्तमा आधारित छैन भने हाम्रो अध्ययन विलकूलै निष्फल हुन जान्छ ।

‘असाद’ भन्ने कुरा शायद तपाईंले सुन्नु भएकै छैन होला । तैपनि त्रिपिटक असादले भरिएको छ । ‘असाद’ ‘आदिनव’ ‘निस्सरण’ यी शब्द हाम्रा कान वा आँखामा अडिएको हुँदैनन् । तर तिनीहरू त्रिपिटकमा जताततै पाइन्छन् । बुद्धले कुनै विषयको वास्तविक ज्ञान दिनु पर्दा यिनै आधारलाई लिनु हुन्थ्यो । कहिले काहीं वहाँले अन्तिम ३ शब्दलाई मात्रै लिएर पनि छोट्याउने गर्नु हुन्थ्यो । कुनै वस्तुको असाद अर्थात् आकर्षण गर्ने स्वभाव के हो ? त्यसको आदिनव अर्थात् हानिकारक गुण के हो ? निस्सरण अर्थात् हानिकारक गुणबाट उम्कने उपायको स्वभाव के ?

(७६)

अर्थात् भनौं कि नदेखिने बलिछमा आहार झण्डिएको छ, त्यो रसिलो आहार जसले माछालाई निलौं निलौं झैं तुल्याएर आकर्षित गर्छ, त्यही 'असाद' हो । न देखिने बलिछ 'आदिनव' हो, जो आहारको भिन्न विनाशकारी शक्तिको रूपमा लुकेको हुन्छ र "निस्सरण" त्यस विनाशकारी शक्तिबाट बच्ने उपाय हो । बलिछमा नफँसिकन आहार खाने युक्ति माछाले निकाल्नु पर्छ । त्यसवेला धराप थापेको आहार धराप हुँदैन । त्यो राम्रो आहार हुन्छ, जसलाई माछाले बलिछमा न अलिझकन खान सक्छ ।

त्यसैले संसारलाई हामीले सधैं यी पाँच दृष्टिकोणले हेर्नु पर्छ । संसारको पहिलो पक्ष 'असाद' अर्थात् यदि हामी अन्धो र बहिरो भएर अगाडि पछाडि नहेरिकन त्यस धरापको आहारमा हुत्तिएर आकर्षित भएँ भने त्यो आहार धरापको आहार हुन जान्छ । त्यस आहार भिन्न बलिछ भएको हुन्छ । संसारका बलिछमा अडकेका मानिसहरू फुत्कन सक्दैन । त्यसैले संसारको संगै संगै उनीहरूलाई दुःख भोगी रहनु पर्ने हुन्छ । आर्यहरूले हेर्छन् र असाद, आदिनव तथा निस्सरण यस्तै हुन्छ भनेर चिन्दछन् । यस प्रकारले उनीहरू बलिछमा न अलिझकन आहारलाई निल्दै संसारमा जीवन यापन गर्न समर्थ हुन्छन् ।

हरेक विषयमा यी पाँच पक्षलाई सकार्नु पर्छ भनेर उनीहरूलाई राम्रैसित थाहा हुन्छ । यसको गुणहरू, त्यसको समुदय अर्थात् मूल कारण यसको असाद (धराप थाप्ने आहार), यसको आदिनव (बलिछ) र यसको 'निस्सरण' (बलिछमा नफँस्ने उपाय) उनीहरूलाई थाहा हुन्छ । कुनै वस्तुको यथार्थ ज्ञानको लागि यी पाँच कुरा अर्थात् कमसेकम अन्तिम तीन कुरा जान्नु नै पर्छ ।

हाम्रा कार्यहरूको सिलसिलामा अथवा अध्ययनको सिलसिलामा जस्तो मुकै अवस्थामा पनि हामीले यी सबै सिद्धान्तहरू लागू गर्नु पर्छ । तब मात्रै लाभ हानि हामी छुट्याउँन सक्नेछौं र हामी नहुने गरी बढी मात्रामा फाइदा उठाउन सक्नेछौं । यसैलाई वास्तविक रूपमा जान्नु भनिन्छ । यही ज्ञान अनुसार काम गरेर नै विकार हटाउन तथा 'धम्म' को अभ्यास गर्न सजिलो हुन जान्छ । यी पाँच पक्षले संसारलाई हेर्दा हामीले यसलाई बाह्य आकर्षण अर्थात् असादले भरिएको पाउने छौं । आदिनव अर्थात् त्यसमा हानीकारक तत्व लुकेको पाउनेछौं र संसारलाई धोखा, जालसाजी, ठगी, भ्रमले भरिएको संसारको रूपमा जान्दछौं र त्यस बल्छिमा नफँस्ने उपायलाई जान्दछौं । अन्तरदृष्टि वा विवेकले संचालित मन छ भने त्यसले रङ्ग, रूप, स्वाद, गन्ध, शब्द, स्पर्श, मानसिक तरङ्ग सबैलाई यी नै पाँच कुराको आधारमा सही सही रूपमा देख्दछ । यिनीहरूले त्यसलाई वशमा गर्न सक्दैनन् । अतः आत्म-भाव, मोह र लोभको अभिवृद्धि हुन पाउँदैनन् । यस अवस्थामा स्वतन्त्रता स्वाभाविकरूपले दैनिक वस्तु बन्न जान्छ र अन्तमा 'धम्म'को अभ्यास गर्दै निर्वाणशो बाटोतिर बढदै जाने कुरा हाम्रो शक्ति बाहिरको कुरा हुँदैन ।

प्र. ४६ निर्वाणको प्रवाहमा पुग्नु भनेको के हो ?

एक पटक फेरि चर्चा गरिसकेको शब्द 'निर्वाण'लाई सम्झनु होस् । यो मानिसको लागि सर्वोत्तम प्राप्त गर्न लायकको छ । कसैले आफ्नो जीवनमा निर्वाण भन्ने अवस्थालाई बुझ्दैन र निर्वाणको स्वादको नमूना पनि जान्न सक्दैन भने त्यो जीवन खेर गएको सम्झिन्छ ।

निर्वाणको प्रवाह भन्नाले त्यो विशाल प्रवाह बुझिन्छ, जो दुःखको दिशातिर नफर्केर दुःखको विनाश हुने बाटोतिर अर्थात् निर्वाणतिर मात्रै बगिरहेको हुन्छ; यही बाटोलाई हामी प्रवाह भन्दछौं। प्रवाहमा पुग्न मात्रै पुग्ने र अगाडि बढ्न नसकेकालाई श्रोतापन्न अर्थात् प्रवाहमा पस्ने मानिस भनिन्छ। श्रोतापन्नले अझै वास्तविक निर्वाण प्राप्त गरिसकेको हुँदैन। उनको अवस्थामा सुहाउने गरेर उनले 'दिठु-धम्म निर्वाण' अथवा उदङ्ग निर्वाण प्राप्त गरेको हुन्छ। तर निर्वाणको वास्तविक प्रवाहमा पुगिसकेपछि संसारको असाद तथा आदिनवसंग कहिले पनि फेरि बाँधिइदैन। संसारले उसलाई कहिल्यै छल्न सक्दैन। यस्ताले संसारसितको सबै सम्बन्ध त्यागि दिन्छन्। अथवा इन्द्रिय र संवेदनबाट हुने सबै कार्यहरू छाडि दिन्छन् भन्ने यसको अर्थ होइन। यसको अर्थ यत्ति मात्रै होकि उसको चित्तले लोभ र मोह ग्रस्त भएर बिलकुल हेर्न सक्दैन। असावधान भएको वेलामा कहिले काँही उसले त्यस्तो गरेता पनि उ व्यावहारिक रूपमा मोह वा लोभ ग्रस्त हुँदैन हुँदैन।

श्रोतापन्न हुनलाई दश अहितकारी प्रवृत्ति अथवा बन्धनहरू मध्ये तीनलाई त्याग्नै पर्दछ। ती तीन यी हुन्—

- (१) सक्काय दिट्ठि अर्थात् अहं तत्वको शाश्वततामा विश्वास।
- (२) विचिकित्सा अर्थात् सन्देह।
- (३) शीलब्धत परामास अर्थात् अन्धविश्वास।

अहं आस्थाको परित्याग एक प्रकारको अज्ञानताको परित्याग हो। शङ्का वा सन्देहको परित्याग दोश्रो किसिमको अज्ञानताको परित्याग हो।

र अन्धविश्वासको परित्याग तेश्रो किसिमको अज्ञानताको परित्याग हो । उसले 'कामराग' अर्थात् इन्द्रिय अनुभूतिलाई अझै परित्याग गरेको हुँदैन ।

सकृदागामी जो श्रोतापन्न भन्दा एक स्तर बढेको अवस्था हुन्छ, त्यसबेला पनि कामरागलाई उसले त्याग्ने सकेको हुँदैन । तँ पनि ऊ इन्द्रिय सुखको खाडलमा सोझै खस्दैन । उसको इन्द्रियहरूले काम गरेकै हुन्छ । तर आर्य जस्तै उसको मन सतर्क भै रहन्छ । तर उसले अहं विश्वास, सन्देह र अन्धविश्वासलाई त्यागि सकेको हुन्छ भन्ने कुरालाई नबिसन्नु होस् । निर्वाणको प्रवाहमा पुगेको र निर्वाणको मार्गमा बढ्दै गएको लक्षण यही हो । त्यसैले भ्रमको परित्याग नै मुख्य कुरो हो । ऐन्द्रिक आकांक्षाको परित्याग गर्नु भन्दा पहिले भ्रमको परित्याग गर्नु पर्दछ । इन्द्रियको आकांक्षा अझै पनि त्यति डरलाग्दो भयङ्कर समस्या वा शत्रु होइन । अज्ञान अथवा भ्रमनै डरलाग्दो चीज हो । "सबभन्दा सडे गलेको कुहिएको चीज नै 'अहं' र 'आत्म' सित टाँस्सिएको चित्त हो" भनी ग्रन्थमा एउटा उखान पाइन्छ । बुद्धले इन्द्रिय सुखलाई सबभन्दा दुर्गन्धी चीज भनी भन्नु भएको छैन । वहाँले त 'अज्ञान'लाई सबभन्दा दुर्गन्धी चीज बताउनु भएको थियो ।

हामीले श्रोतापन्नले इन्द्रिय सुखमा अल्झने कुराको परित्याग गर्नु पर्छ भन्ने बढता अन्दाज गर्छौं र बढि आशा राख्दछौं । यस मापदण्डलाई गलत सम्झनाले सबै कुरा सही रूपमा देखिन आउँदैन । त्यसैले हामीले पहिले, प्रथम चरणमा अर्थात् निर्वाणको प्रवाहमा पुग्नु पर्छ भनी जान्नु अत्यन्त जरूरी छ पहिले त्याग्नु पर्ने इन्द्रिय कामना होइन पहिले त्याग्नु पर्ने कुरा त अज्ञानता हो ।

‘अहं आस्था’ स्वार्थमा केन्द्रित भएको हुन्छ । मोटामोटी रूपले हेर्दा पनि हाम्रो दैनिक जीवनमा उठने स्वार्थ हामीले शून्यतालाई देख्न नसक्नाले नै उठ्ने गर्दछ । चित्त अल्मलिएको हुन्छ । स्वतन्त्र हुँदैन । त्यसैले नै ‘अहं आस्था’ को उत्पत्ति हुन्छ । त्यसैले श्रोतापन्न हुनलाई ‘अहंमा आस्था’ सदा सर्वदाको लागि त्याग्नै पर्दछ । घटनाहरूको स्वाभाविक क्रममा यो उठ्छ— नष्ट हुन्छ फेरि उठ्छ र नष्ट हुन्छ । दिन दिनै ‘अहं आस्था’ बराबर धेरै पटक आइरहेकै हुन्छ । तर ‘अहं आस्था’ नभएको बेला पनि हुन्छ । ‘अहं आस्था’ हुँदा कस्तो हुन्छ, ‘अहं आस्था’ बाट मुक्त भएको अवस्था कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा हामीले अध्ययन गर्नु पर्दछ । स्वार्थपना आएको बेलामा नै सत्काय दृष्टि हुन्छ ।

‘विचिकित्सा’ सन्देह हो— दोधारेको अवस्था हो । बुद्धमा विश्वास गरूँ कि नगरूँ दुःखको पूर्ण विनाश हुने मार्गको अभ्यास गरूँ कि नगरूँ भन्ने दोधारे प्रवृत्तिनै ‘विचिकित्सा’ हो । यस्तो सन्देह र दोधारेपनाले गर्दा नै मानिस ‘धम्म’ प्रति चाख राख्दैनन् । दिनमा ५ मिनेट पनि ‘धम्म’मा चाख लिइ राख्न कठिन पर्दछ । तैपनि हाँसो दिल्लगीमा, खानपिनमा, पढ्न सिख्नेमा, काम काजमा मानिस प्रति-दिनमा घण्टी २ सम्म चाख लिइराखेका हुन्छन् । हाँसो दिल्लगीमा लगाइने समयलाई ‘धम्म’मा चाख लिन लगाइएको भए मानिसले ‘धम्म’ लाई चाँडै बुझ्ने थिए ।

दुःखको निर्मूल गर्न बुद्धले बताएका मार्ग असल हुन कि होइनन् भन्ने दोधारेपना सबभन्दा ठूलो दुविधा हो । दुःख निर्मूल गर्ने बाटो हिँड्नलाई अनकनाउनु, अठोट नगर्नु नै ठूलो समस्या हो र ठूलो खतरा

पनि हो । घेरै मानिसहरूले त्यसमा आनन्द छैन, आकर्षण छैन, कुनै स्वाद छैन भनी ठान्दछन् । किन कि उनीहरू संसारको मोह पाशमा बाँधिएका हुन्छन् । त्यसैले दुविधालाई निर्मूल गर्नु पर्छ । हामीमा दुःख आइ लाग्ने हुँदा दुःखलाई समाप्त गर्न हामी दरिलो र दृढ प्रतिज्ञ हुनु पर्दछ । तेश्रो तत्व “सीलबबत परामास” हो जसलाई पुरानो अन्ध-विश्वास भनिन्छ । तपाईं आफैलाई हेर्नुहोस् र कुन किसिमको पुरानो अन्धविश्वासले भरिएको स्वभाव तपाईंमा छ पत्ता लगाउनु होस् । तपाईंलाई हानि नपुऱ्याउने साना जीव र साना छेपाराबाट यस्तो तर्साइएको छ कि तर्सने तपाईंको बानी नै भैसकेको छ । यसैलाई अन्ध-विश्वास भनिन्छ । यो बचकना जस्तै प्रारम्भको अवस्था हो । पवित्र रूखहरूलाई, पवित्र पर्वतहरूलाई, पवित्र मन्दिरहरूलाई, पवित्र आत्माहरूमा विश्वास गरिने वातावरणमा तपाईंको लालन पालन भएकोछ— यो सबै पनि अन्धविश्वास हो । छोटकरीमा भन्ने हो भने आपसेआप हुने अन्धविश्वासलाई ‘सीलबबत परामास’ भनिन्छ । कुनै खास कामलाई यस्तै किसिमसित प्रयोग गर्नु पर्छ भन्ने धारणा लिएर अर्कै किसिमबाट प्रयोग गर्ने अन्धविश्वास हो । जस्तै दान कार्यहरूबाट स्वार्थलाई निर्मूल पार्नु पर्ने ठाउँमा स्वार्थलाई झन् बलियो पार्नु अन्धविश्वास हो । त्यसकारण दान कार्यहरू पनि अन्धविश्वासले गरिन्छन् । साधारण व्यक्ति तथा भिक्षुहरूले नैतिक नियमलाई कठोरता पूर्वक पालन गर्नु पनि अन्धविश्वास हो । कुनै वस्तु प्रति पुरानो अन्धविश्वास अथवा भ्रमात्मक ज्ञानलाई ‘सीलबबत परामास’ भन्ने शब्दले नै प्रष्ट गर्दछ ।

म एउटा उदाहरण दिन्छु ध्यान दिनु होस् । मन्दिरहरूका

भित्ताहरूमा नर्क लोक, पशु लोक, प्रेत लोक र असुर लोक— दुःखका अवस्थाहरूलाई चित्रित गरिएका हुन्छन् । यी नै दुःखका चार अवस्था भनिन्छ । मरेपछि दुःखका अवस्थामा हामीलाई ओर्लनु पर्छ भनेर विश्वास गर्न सिकाइन्छ । हामीलाई दिन दिन दुःखको अवस्थामा पर्नु पर्छ भनेर कहिल्यै सिकाइंदैन; जो ज्यादा वास्तविक तथा महत्वपूर्ण कुरा छ । तिमी लाटदै नलोट । यदि तिमी अहिले यी दुःखको अवस्थामा पर्दैनौ भने मृत्यु पछि कुनै किसिमको दुःखको अवस्थामा पर्नु नै पर्दैन । यो कहिल्यै सिकाइंदैन । त्यसैले मानिसहरूले ती चार दुःखका अवस्थाको वास्तविक अर्थ र सार बुझ्दैनन् । बुद्ध भौतिकवादी थिएनन् । उनले शरीरलाई मान्यता दिएका थिएनन् । तर ताँवाको कढाहीमा उमालिन्छ, तारिन्छ भनेर नर्कको कथामा भनिएको छ । बुद्धले शरीरलाई होइन मनलाई संकेत गरेका थिए ।

प्र. ४७ चार दुःखपूर्ण अवस्थाको अर्थ के हो ?

चार दुःखपूर्ण अवस्था मध्ये पहिलो अवस्था नर्क हो । नर्क भनेको चिन्ता हो । जब कसैलाई चिन्ताले पोलिएको र दढिएको अनुभव हुन्छ त्यसैवेला नर्कको जीव भएर त्यसको पुनर्जन्म भएको हुन्छ । यो चित्तको पुनर्जन्म हो, यो स्वाभाविक पुनर्जन्म हो । मनुष्य लोकमा जन्म भएको भएतापनि चिन्ता पर्ने ब्रित्तिकै मानिस नर्कमा खसि हाल्छ । इज्जत, मान, सम्मान, प्रतिष्ठा गुम्ने चिन्ता होस् वा कुनै किसिमको चिन्ता—त्यहीनै नर्क हो ।

पशुलोकको जन्म भनेको मूर्खता हो । जब मानिस अतिनै बेसमझ र मूर्ख हुन्छ, 'धम्म' नजानेर मूर्ख बन्दछ, निर्वाण प्राप्त गर्न

लायकको अवस्था भन्ने नजानेर मूर्ख बन्दछ, बौद्ध धर्मसित सम्पर्क नराख्ने मूर्खता गर्दछ, तब 'धम्म'वा बुद्ध-धर्ममा रुचि लिनाले पुराना तालका मानिस भइन्छ भन्ने विश्वास लिन थाल्दछन् । आमा बाबु तथा केटाकेटीहरूले यस्तै ठान्दछन् । उनीहरू पछि हट्छन् र 'धम्म'बाट टाढा बस्दछन् । यो मूर्खता हो । जस्तो सुकै मूर्खता भएता पनि यस्तो मूर्खतालाई पशुको पुनर्जन्म मानिन्छ । जब मूर्खताको जन्म हुन्छ र यसले कसैलाई बशमा पार्छ त्यस वेला त्यो पशु बन्दछ र उसको चित्तको पुनर्जन्म हुन्छ । यही स्वाभाविक रूपले पशुको जन्म नै दोश्रो दुःख पूर्ण अवस्था हो ।

प्रेतको अवस्था तेश्रो दुःखपूर्ण अवस्था हो । प्रेतसधैं भोकाएको हुन्छ । उसलाई जति भएपनि पुग्दैन, उ अघाउँदैन । उसलाई शारीरिक भोक होइन सधैं मनमा भोक लागेको हुन्छ । जस्तै:-कसैलाई एक हजार रूपियाँ चाहिन्छ । एक हजार पाए पछि उसले तुरून्तै १० हजारको चाहना गर्छ, १० हजार पाएपछि १०० हजारको चाहना गर्छ, १०० हजार पाउने बित्तिकै लाखौंको अथवा शय लाख खोज्छ । यो त कहिल्यै नसमातिने गरि पछ्याइरहने मात्रै भयो । यस प्रकारको सधैं लागि रहने भोकको प्रकृति उसमा पाइन्छ । मुख सियोको प्वाल जत्रोर पेट पहाड जत्रो भएकै भूतकै प्रकृतिसित उसको प्रकृति मिल्न जान्छ । खाएर वा पाएर कहिल्यै अघाउँदैन । त्यसैले त्यो सधैं प्रेत नै हो । यसको ठीक विपरीत प्रकृति मानिसको हुन्छ । १० रू. पाउँदा दशै रू. मा सन्तुष्ट हुन्छ । २० रू. पाउँदा २० शैमा सन्तोष मान्छ । तर यस प्रकारले सजिलैसित सन्तोष हुनाले उन्नति हुँदैन वा धन संग्रह हुँदैन भन्ने विचार नलिनु होस् । गर्नु पर्ने कुरालाई सही

तरीकाले गर्दे रहनु पछे भनी बुद्धले सिकाउँज् । यस प्रकारले मानिसले कुनै चीजको खोजी गर्दै रहेता पनि हरबखत उसको मन सन्तोषले भरिएको हुन्छ । उसले खोजिमा आनन्द पाउँछ र साथै सन्तोष पनि पाउँछ । प्रेत नभइकन बाँच्ने उपाय यही हो । लोभी भएर कुनै वस्तुको पछ्याडि लाग्नु नै प्रेत हुनु हो । बुद्धि लगाएर कुनै वस्तुको पछ्याडि लाग्नु लोभ होइन र त्यसबेला त्यो प्रेत होइन । त्यसबेला उसले गर्नु पर्ने काम मात्रै गरिरहेको हुन्छ ।

त्यस कारण दुःख समाप्त गर्ने इच्छा वा कामना लोभ होइन । कामना गर्नु, इच्छा गर्नु, लोभ गर्नु हो भनी गलत कुराको प्रचार गर्दै नहिड्नु होस् । कामना गर्ने वा इच्छा गर्ने काम मूर्खताबाट उत्पन्न भएको छ भने मात्रै त्यो लोभ ठहर्ने आउँछ । अहङ्कार, लोभ र मूर्खता-वश हामीले निर्वाणको कामना गर्नु भन्ने त्यो पनि लोभ ठहर्ने आउँछ । विवेकपूर्ण ध्यान के को लागि हो यो सबै न जानीकन अध्ययन गर्दै जानु पनि लोभ हो, आशक्ति हो, अज्ञान हो, दुःख हो । कसैले दुःखलाई प्रष्ट रूपमा बुद्धिले छर्लङ्ग देखेर निर्वाण प्राप्त गर्ने कामना गर्छ र दुःखको जरोलाई ह्यास्ने बाटो देखेर ठीक ठीक तरीकाले विचलित नभैकन मनमा चिन्तन, मनन ध्यान गर्दै जान्छ भने निर्वाण प्राप्त गर्ने यस्तो कामना न लोभ ठहर्छ न दुःखनै ठहर्छ । त्यसकारण कामना गर्नु जहिले पनि लोभ ठहर्दैन । यो त त्यसको उत्पत्तिमा निर्भर गर्दछ, त्यसको उत्पत्ति अज्ञानबाट वा विकारबाट भएको छ भने त्यसमा सधैं लागि रहने भोकको प्रवृत्ति पाइन्छ र सधैं पछ्याइने मात्रै काम भैरहन्छ कहिल्यै समाप्तिदैन । सधैं भोकाउने अवस्थालाई नै हामीले भोकाएको भूतको

रूपमा आपसे आप भएको पुनर्जन्म भन्दछौं ।

अन्तिम दुःखपूर्ण अवस्थालाई असुर लोक भनिएको छ । पहिले 'असुर' शब्दको व्याख्या गरौं । (सूर) भनेको वीर र 'अ' को अर्थ होइन । त्यसैले 'असुर' को अर्थ जो वीर होइन अर्थात् कातर डरछेरूवा हो । जब कांही बिना कारण नै कातर बन्छ त्यसबेला त्यो आपसे आप असुर भएर जन्मन्छ । गड्घौंला, स्यानो छेपारो, घेरै खुट्टा हुने किरा जो हानिकारक छैनन् तिनीहरूसंगको डर यस प्रकारको अनुचित डर दुःख हो । विना कारण तसंनु, अति घेरै कुनै विषयमा विचार गरे पछि त्यो सित डराउनु— यस प्रकारले डराउनु 'असुर'को रूपमा जन्म लिनु हो । हामी सबै मृत्यु देखि डराउँछौं । मृत्युको अतिशयोक्त रूपले हाम्रो डरलाई शय वा हजार गुना बढाई दिन्छ । भयले मानिसलाई सधैं बेचैन गराई राख्छ । नर्कमा परूला कि भन्ने उसलाई डर हुन्छ यसो गर्नाले त्यो असुर हुन्छ । त्यसैले त्यो साच्चैनै वान्हैमास महिनै पिच्छे दिनहुँ, सधैं यी चार दुःखपूर्ण अवस्थामा परिरहेको हुन्छ । हामी ठीक ठीकसंग काम गर्नु भन्ने अहिले हामी दुःखपूर्ण अवस्थामा पर्ने छैनौं र मृत्यु पछि मन्दिरहरूका भित्ताहरूमा चित्रित दुःखपूर्ण अवस्थामा पर्ने नै छैनौं ।

बुद्धले सिकाउनु भएको शिक्षाको अर्थ र अभिप्रायसित दुःखका अवस्थाहरूको व्याख्या मिल्न जान्छ । चार दुःखका अवस्थाका बारेमा भएको यस्तो झूठो धारणालाई अन्धविश्वास मान्नु पर्दछ । सबभन्दा दुःख लाग्दो कुरो यो हो कि हामी बौद्धहरूले बुद्धको उपदेशको व्याख्या गलत तरिकाले गर्दछौं र हामीले विवेकहीन भएर त्यसलाई व्यवहारमा

ल्याउँदछौं । अन्धविश्वासलाई खोज्न अरू ठाउँमा जानै पर्दैन अर्थात् ग्रन्थहरूमा खोज्नै पर्दैन । जहाँ बुद्धका पालाका भारतमा चलेको धार्मिक रीतिको उल्लेख पाइन्छ र जहाँ मानिसहरूले गाई र कुकुरहरूको व्यवहार गरेका उल्लेख पाइन्छ । त्यस्ता कुराहरू आज पाइदैनन् । तर त्यस्तो व्यवहार जो विवेकहीन छन्, मूर्खताले भरिएका छन्, जो अवाञ्छनीय छन्; आज पनि अवश्य पाइन्छन् । त्यसैले यस्तो अन्धविश्वासलाई त्यागि दिनु होस्, र निर्वाणको प्रवाहमा प्रवेश गर्नु होस् ।

अहं-तत्त्वको शाश्वततामा आस्था राख्न छाडि दिनु, दुबिधामा रहने प्रवृत्ति छाडि दिनु, अन्धविश्वासलाई त्यागि दिनु निर्वाणको प्रवाहमा प्रवेश गर्नु हो र 'धम्म'को दृष्टि पाउनु हो । अर्थात् त्यस्तो आँखा पाउनु हो जसले धम्म' लाई देख्दछ र जो अज्ञान र मोहबाट मुक्त भएको हुन्छ ।

त्यस कारण हामी सांसारिक मानिसहरूमा कुनै न कुनै मात्रामा अहं-आस्था शङ्का, तथा अन्धविश्वास सधैं रहेकै हुन्छ भनेर बुझि राख्नु पर्छ । यी तीन प्रकारका मूर्खताको बन्धन चुडाल्न हामीलाई एक कदम अगाडि बढ्नु पर्छ अर्थात् निर्वाणको प्रवाहमा प्रवेश गर्नु पर्छ । त्यस ठाउँबाट प्रवाह ओह्लालोतिर लाग्छ— पहाडबाट ठूलो ढुङ्गा गुडैगुडै निर्वाणतिरको बागो सुविस्ताको ओह्लालो आइपुग्छ । तपाईंले निर्वाणलाई चिन्न वा बुझ्न चाहनु हुन्छ अथवा निर्वाण प्राप्त गर्ने मार्गको अभ्यास गर्न चाहनु हुन्छ भने यस कुरालाई बुझ्नु होस् : इन्द्रियको कामना र खराब इच्छालाई त्याग्नु भन्दा पहिले यी तीन प्रकारका मोह र मूर्खतालाई त्याग्नु पर्छ । इन्द्रिय कामना तथा खराब इच्छा ती भन्दा माथिल्ला

तहका हुन् । यी तीन प्रकारका अज्ञानतालाई छाड्नु नै निर्वाणको प्रवाहमा प्रवेश गर्नु हो । अहंपना स्वार्थलाई पूर्णरूपले त्याग्नु, जीवनको लक्ष्य यही भनी ठम्याउन अनकनाउने कुरालाई त्याग्नु, हाम्रो आचार विचार र बानी पानीमा गाडिराखेको अन्धबिश्वासलाई त्याग्नु; निर्वाणको प्रवाहमा प्रवेश गर्नु हो । यस प्रकारको त्यागले संसारका प्रत्येक मानिसमा महत्व राख्दछ र यो सबैमा समान रूपले लागू हुन्छ भन्ने कुरा तपाईंले पाउँनु हुनेछ ।

यी तीन प्रकारका अज्ञानता अवाञ्छनीय हुन् । यी तीन कुराको परित्याग गर्ने बित्तिकै मानिस आर्य बन्दछ, महान बन्दछ । यस भन्दा पहिले त्यो मूर्ख हुन्छ, भ्रममा परेको मानिस हुन्छ, सांसारिक व्यवहारमा फसेको मानिस हुन्छ, सबभन्दा तल्लो हुन जान्छ, आर्य हुँदैन ।

असल वा सबभन्दा असल सांसारिक मानिस हुनु श्रोतापन्न हुनु भन्दा कुनै किसिमले कम हुँदैन । अर्थात् यही नै निर्वाणको प्रवाहमा प्रवेश गरेर निर्वाणतिर लाग्नु हो ।

जुन अभ्यासले स्वार्थ, मोह र अज्ञानताबाट टाढा राख्दछ यही नै सतर्कतापूर्ण निरीक्षण र मनन हो । यसैले कुनै वस्तुमा लोभ वा मोहवश आशक्त हुनु हुँदैन भनेर बोध गराउँछ । यसको फलस्वरूप अन्ध मोह-स्वार्थपना र दुविधाको निमूल हुन जान्छ । त्यसैले हामी सबैले आफ्नो र क्षेत्रमा अहिल्यै देखि तुरून्तै निर्लोभ र अनाशक्त हुने कार्यमा रूचि लिन थाल्नु पर्छ । एउटा परीक्षामा असफल हुने बित्तिकै रूनु पर्ने आवश्यक छैन । सर्वोत्तम लक्ष्य राखेर फेरि प्रारम्भ गर्ने दृढ निश्चय गर्नु होस् । एउटा परीक्षामा सफल हुने बित्तिकै त्यसैमा दङ्ग नपर्नु होस् । यो त

स्वाभाविकै कुरा हो भन्ने अनुभव गर्नु पर्छ । तब यसले अनाशक्ति र निर्मोहको अर्थ बोध गराउनेछ ।

जाँच दिदाखेरि आफ्नो बारेमा तपाईंले बिर्सि दिनु पर्छ । यस कुराको ख्याल गर्नु होस् । परीक्षामा जवाफ लेखन लाग्दा तपाईंले आफ्नो हातलाई तल झार्दा 'मलाई' भन्ने बारेमा र आफ्नो बारेमा तपाईंले बिर्सि दिनु पर्छ । कसको परीक्षा हुँदैछ, को पास वा को फेल हुन्छ त्यसलाई बिर्सि दिनु पर्छ । परीक्षा कसरी पास हुने हो र त्यस अनुसारको योजना बारे सोच्न सकिन्छ तर परीक्षामा लेखने बेलामा एकाग्रतालाई बाहेक सबै कुरा बिर्सि दिनु पर्छ । यही एकाग्रताले प्रश्नलाई भेदन गर्नेछ र जवाफ पत्ता लाग्नेछ । यदि त्यो मन 'मलाई' अथवा 'मेरो' भन्नेबाट मुक्त हुन्छ भने त्यो चित्त तुरून्तै फूर्तिलो स्पष्ट भएर प्रकट हुन्छ । त्यसले कुराहरू तुरून्तै सम्झन्छ र गहिरिएर मोच्दछ । त्यसले एकाग्र मनले परीक्षा दिनाले राम्रो फल प्राप्त हुन्छ । जाँच दिदाखेरी अहंभावबाट मुक्त मनलाई अभ्यास गर्ने, निर्लोभ र अनाशक्तिलाई अभ्यास गर्ने बौद्धहरूको तरीका यही हो । यस प्रकारले तपाईं असल नतिजा प्राप्त गर्न सक्नु हुन्छ ।

यस उपायलाई न जान्नेहरूलाई सबै फेल भइन्छ कि भन्ने चिन्ता भ्रं रहन्छ । उनीहरू यत्ति आत्तिन्छन् कि याद भएको कुरालाई पनि उनीहरू सम्झन सक्दैनन् र प्रश्नको जवाफ ठीक तरीकाले मिलाएर लेखन जान्दैनन् । त्यसैले उनीहरू नराम्रोसित फेल हुन्छन् । फेरि "म प्रतिभाशाली छु" र "निश्चय नै पास हुन्छु" भन्ने विचारले कसैलाई दङ्ग पारेको हुन्छ । यस प्रकारको आशक्तिले, लोभले ग्रस्त भएका

विद्यार्थी पनि बडो नराम्रोसित असफल हुन्छ । किन कि उसको चित्त आत्मभावबाट मुक्त भएको हुँदैन । कुनै व्यक्तिमा 'मलाई' अथवा 'मेरो' भन्ने हुँदैन भने त्यो भयभीत हुँदैन र अति मात्रामा आत्मविश्वासी पनि हुँदैन । उसमा एकाग्रता मात्र हुन्छ । यही एकाग्रता प्राकृतिक शक्ति हो । आत्मलाई राम्रोसित विर्सेर नै उ राम्रोसित उत्तीर्ण हुन सक्छ । अनाशक्ति, मोह रहित तथा आत्मभाव रहित अवस्थाको पहिलो र सबभन्दा आधारभूत फल हो ।

मन्दिरको उपदेश दिने कक्षमा 'शून्यता' शब्द सुन्ने बित्तिकै मूर्ख तथा भ्रममा परेका मानिसले शून्यता शब्दको अर्थ निस्सारता अथवा 'बिलकुलै रिक्तोपना' हो भन्ने ठान्दछ । यो त भौतिकवादी अर्थ हो र कुनै कुनै मानिसहरूले शून्यतालाई यही अर्थमा लिन्छन् । भौतिक रूपमा, शारीरिक रूपमा सबै कुरा हुँदा हुँदै पनि आशक्ति हुने आधार नहुने, आत्मभावको अस्तित्व नहुनेलाई नै बुझले 'शून्यता' मान्नु हुन्छ । हामीमा आशक्तिवश टाँस्सिने पदार्थ नभएको हुनाले संसारले 'रिक्तो' भनी भनिएको हो । हामीले आशक्त रहित चित्तसित रिक्तो संसारलाई मिलाएर लैजानु पर्छ । हामी कुनै वस्तु चाहन्छौं भने आशक्त रहित भएर मुक्त चित्तले त्यसको खोजीमा लाग्नु पर्छ । यसो गर्नाले चाहना गरिएको वस्तु दुःखको कारण हुन जान्छ ।

'रिक्तो' भन्ने यो एउटो शब्दलाई राम्रोसित नबुझ्नु ठूलो अन्ध-विश्वास हो र यो निर्वाण प्रवाहमा पुग्ने बाटोमा मानिसको लागि ठूलो तगारो हुन आउँछ । त्यसैले यस 'रिक्तो' भन्ने शब्द अथवा अन्य कुनै पनि बुद्ध-वचनलाई हामीले राम्रोसित ठीक ठीक रूपमा बुझ्नु पर्दछ । 'अहं'

(९०)

अथवा' आत्म' भन्ने कुनै चीज नभएकोले नै वहाँले संसारलाई 'रित्तो' भनी भन्नु भयो । राजा मोघका प्रश्नको जवाफ वहाँले यसरी दिनु भएको थियो ।

संसारलाई सधैं कुनै चीजले रित्तिएको झैं ठान, संसारमा कुनै वस्तु रित्तो छ भनेर हेर्नाले मन आपसेआप आशक्ति र मोहबाट मुक्त हुन्छ । त्यसबाट राग; दोष र मोह उत्पन्न हुँदैन । यस्तो गन सफल हुनुनै अरहन्त हुनु हो । यस्तो गन कोही सफल भएका छैनन् भने यस्तो प्रयास गरी रहनु पर्छ । साधारण मानिसहरूले पनि यस्तो प्रयास गर्नाले दुःख घट्न जान्छ । मन आत्मभाव रहित हुँदा सम्म दुःख उत्पन्न हुँदैन । हामीले राम्रोसित विचार गर्दै रह्यौं भने आत्मभाव रहितको रित्तोपनालाई धेरै समय सम्म उत्पन्न गर्दै रहन सक्थौं भने हामीले बौद्ध धर्मको सार पाउन सक्नेछौं र हामीले निर्वाणको प्रवाहलाई बुझ्नेछौं ।

प्र. ४८ बुद्धले हामीलाई अन्तिम उपदेश के दिनु भएको थियो ?

हामी सबैलाई थाहा भएकै कुरा हो, धेरै जसो मानिसहरूले मर्ने बेलामा आफ्नो इच्छा व्यक्त गर्दछन्, र अन्तिम अढन खटन गर्छन्, अर्थात् अन्तिम बखतमा निर्देशन दिने गर्छन् । बुद्धले आफ्नो देहान्त हुने बेलामा भन्नु भएका कुरा यीनै हुन्- "विभिन्न तत्वहरूले बनेका सबै वस्तु नाशवान छन् । सतर्क र सचेत भएर समर्थवान बने । "सबै वस्तुहरू अनन्त रूपमा प्रवाहित हुँदै रहने गर्छन्, र परिवर्तनशील छन् । अर्थात् तिनीहरू (ममत्व) र 'अपनत्व' रहित भएर रित्तिएका हुन्छन् । सबै वस्तुहरू अनित्य छन् । तिनीहरू अनन्त रूपमा बगिरहेका हुन्छन् ।

निर्वाध गतिले तिनीहरूमा परिवर्तन आइरहेको हुन्छ । त्यो अनन्त प्रवाह अपनत्व रहित भएको हुन्छ । त्यसमा 'अपनत्व' र ममत्व सम्बन्धी वस्तुहरू कुनै पनि हुँदैन । सतर्क हुनु होस्— राम्रैसित कम्मर कसेर समर्थवान हुनु होस् । अर्थात् मूर्ख नबन्नु होस्; आँखा चिम्लेर कुनै वस्तु प्रति आशक्त नहुनु होस् । ग्रहण गरेर आफ्नै साथमा सधैं टाँसि राख्ने वस्तु संसारमा छन् भन्ने धारणा नलिनु होस् । लापरवाहि भएर कुनै वस्तुमा आशक्ति र अनुरक्त नरहनु होस् । यसैलाई नै सचेत र सतर्क हुनु भनिएको हो । यही सतर्कता र सचेततालाई अपनाएर हामीले आफुलाई सदैव तत्पर र समर्थ बनाउनु पर्छ ।

युवा वर्ग पनि एउटा समस्या नै हुन् । हेनु होस्, उनीहरू कस्ता बेपरवाह र असावधान हुन्छन् । उनीहरू हरेक वस्तुलाई प्राप्त गर्न कस्तो उत्कट चाहना राख्दछन् र हरेक वस्तुलाई आफुसंगै टाँसि राख्न लायकको ठान्दछन्, र ती वस्तुमा अनुरक्त हुन्छन् । जब कुनै प्रिय वस्तु पाउने अथवा अप्रियलाई पन्छाउने भन्ने आशक्ति र अनुरक्ति मानिसमा उत्पन्न हुन्छ यही नै आफु र अर्काको दुःखको मुख्य कारण बन्न जान्छ । यस्ता व्यक्तिले बुद्धको इच्छामा व्यक्त गरिएको निर्देशन पालन नगरेको ठहर्दछ । उसले बौद्ध माता पिताबाट जन्म लिएर तथा मानिसको जन्म लिएर, मनुष्य जन्मको लाभ नउठाएको ठहर्दछ; उसले बुद्धका अन्तिम आकांक्षाको पालना नगरेको ठहर्दछ ।

हामी सबै चाहे युवक हौं चाहे बुढा, हामी सबै बुद्धका अन्तिम उपदेशको पालना गर्न समर्थ छौं । हामीहरू बेपरवाह असावधान न होऔं । आँखा चिम्लेर कुनै वस्तुहरूमा मोहवश न टाँसिऔं । यो

संसार 'आत्मपना' र 'आत्म सम्बन्धी वस्तु' रहित छ र यो संसार रिक्तो छ भन्ने ठानौं । यस्तो भाव लिन सक्यौं भने चित्त आशक्तिबाट मुक्त हुन्छ; यसबाट राग, दोष, मोहको उत्पत्ति हुँदैन र अरूहरूले जस्तै सर्वसाधारण रूपमा हामीले आफ्ना कार्यहरू यस अवस्थामा पनि गर्दै रहन सक्दछौं । अर्थात् सारा समस्या समाप्त हुनेछ र यहीनै मुख्य कुरा हो ।

बुद्धको अर्को अन्तिम उपदेश यस्तो थियो— “जाऊ, चारैतिर जाऊ र प्रारम्भ, मध्य र अन्त तीनै अवस्थामा कल्याण हुने धर्मको प्रचार गर, शिक्षा देऊ ।”

हामीहरूले बालकहरूका लागि प्रारम्भिक अवस्थाको; प्रौढहरूका लागि मध्यम अवस्थाको; र सर्वोच्च अवस्थातिर अगिसरिरहेकाहरूलाई सर्वोच्च र अत्यन्त विकसित अवस्थाको अनाशक्ति, मोह रहित हुने कुरा सिकाउनु पर्छ । म बुद्धको उपदेशको अर्थ यही संझन्छु । बुद्धले अनाशक्ति बाहेक अरू कुनै कुराको शिक्षा दिनु भएन । बालकहरूलाई, युवकहरूलाई तथा वृद्धहरूलाई विभिन्न स्तरमा अनाशक्ति र मोह रहित हुने विषयमा सिकाउन सकिन्छ । अथवा यसलाई सांसारिक गृहस्थ मानिसहरूका हितका लागि तल्लो तहको; यस भन्दा भिन्दै संसारमा वस्ने मानिसहरूका हितका लागि अर्थात् (चित्त विकाश) मानसिक विकासको मध्य अवस्थामा पुगेका मानिसका हितका लागि र संसारलाई उछिनेर पार गरिसकेका मानिसहरूका सर्वोत्तम हितका लागि विभिन्न तह र तरीका साथ 'अनाशक्ति' को कुरा बताउन र सिकाउन सकिन्छ ।

अनाशक्त भएर— कुनै वस्तुसित टाँस्सिएर नबस्नाले नै दुःख-बाट मुक्त भइन्छ भनेर उपदेशको सबै सारलाई संक्षेपमा भन्न सकिन्छ ।

तस्मात् अनाशक्त र अनुरक्त रहित भएर बम्न अर्थात् 'आत्म' अथवा 'अपनत्व'को भाव रहित भएर बस्नुनै सबभन्दा महत्वपूर्ण उपदेश हो । त्यसैले सबैले एउटै शब्दलाई राम्रैसित बुझ्नु होस् जसमा सम्पूर्ण 'धम्म' व्यक्त भएको हुन्छ । त्यो एउटा शब्द 'वाङ्' अर्थात् 'मुक्त' 'रित्तो' हो जसलाई पालि भाषामा 'सुञ्जता' भनिएको छ—त्यही नै बुद्ध-धर्मको रहस्य र भित्तिसार हो । 'चित्त वाङ्' नभएकोले अर्थात् चित्त अपनत्वको भावले रहित हुन न सकेकोले नै मानिसहरू आचार भ्रष्ट हुन्छन् । यही 'चित्त वाङ्'को अभावले नै मानिसमा एकाग्रता आउँदैन । बुद्धमा 'चित्त वाङ्' थियो । बुद्धत्व भन्नु नै 'चित्तवाङ्' हो । 'धम्म' भनेको 'चित्त वाङ्'को उपदेश मात्रै हो: धम्म त्यो अभ्यास हो जसले 'चित्तवाङ्' तिर हामी लाई डोऱ्याउँछ; धम्म अभ्यासको त्यो फल हो जो स्वयं चित्तवाङ् हो, जो अन्तमा निर्वाण हुन जान्छ । 'चित्तवाङ्' प्राप्तिका लागि बौद्ध परिपाटीको अभ्यासमा लाग्नेको जनसमूह नै संघ हो । बुद्ध, धम्म र संघलाई 'वाङ्' अर्थात् 'मुक्त' 'रित्तो' भन्ने शब्दमा संक्षिप्त गराउन सकिन्छ । चित्त विकारबाट मुक्त भएर; कुनै वस्तु प्रति मोहित भएर, टाँस्सिएर अथवा आशक्त भएर बस्ने भावनाबाट मुक्त भएपछि मात्रै मानिसहरू आचार पालन गर्नमा सफल हुन्छन् । 'चित्तवाङ्' प्राप्त भएपछि विकारको शेष रहन जान्न र त्यसबेला सबभन्दा उत्तम कोटीको एकाग्रता आउँछ । जब कसैले संसारलाई रित्तो देख्न थाल्दछ; जब उसमा आशक्तिको भावनाको अन्त हुन्छ, त्यस बेला मानिसमा पूर्ण विवेक आएको हुन्छ । क्रमशः तहै तह गरेर रित्तोपनाको फल प्राप्त गर्दै चरम चुलिमा पुग्नु र रित्तोपनाको ज्ञान गर्नुमा नै मार्ग र निर्वाण फलको

समावेश भएको हुन्छ । दान, आचार, बिनय; बुद्ध, धम्म र संघमा शरण लिनु, समाधि (एकाग्रता) अन्तर विवेक (स्मृति) मार्ग तथा निर्वाण फल यी सारा एउटै शब्द (वाङ्) अर्थात् 'रित्तो' मा समावेश भएका छन् ।

त्यसैले बुद्धले यस्तो भन्नु भएको थियोः— “मैले जति कुरा पनि सिकाएको छु, त्यो रित्तोपना नै हो । त्यो उपदेश जसको रित्तोपना सित सम्बन्ध छैन त्यो अरू कसैको उपदेश हो; पछि पछि भएका शिष्यहरूको उपदेश हो । जति पनि सूत्रहरूमा पाइने उक्तिहरू छन् ती बडा गहकिला र सारगर्भित छन् — ती सबैको मुख्य सम्बन्ध रित्तोपना 'सुञ्जता' सित छ र ती संसारलाई उछिनेर पर पुग्ने साधन हुन् ।” तथागतले यी कुरा भन्नु भएको थियो । फेरि यस्तो भन्नु भएको थियोः—

“कविहरूबाट रचिएका जति पनि राम्रा छन्द अलङ्कार र लय-बद्ध रचना छन् यदि तिनीहरू 'सुञ्जता' को सिद्धान्त बाहिर पर्छ भने ती उक्तिहरू पछि पछिका शिष्यहरूका हुन् ।” अतः उक्ति-सूत्रहरू दुई प्रकारका छन् । 'सुञ्जता' संग सम्बन्धित सूत्रहरू बुद्धका उक्ति हुन्— सुञ्जतासंग सम्बन्ध नभएका उक्तिहरू पछि पछिका शिष्य अथवा अनुयायीहरूका हुन् ।

बुद्धले शून्यता बारे यस्तो धारणा लिनु भएको थियो— त्यसैले शून्यतासित सम्बन्धित सूत्रहरू नै वास्तविक बुद्ध-धर्मका सार हुन् । त्यसैले बुद्धले यस्तो भन्नु भएको थियो :— “शून्यताको उपदेश जब बिलाएर जानेछ र यसमा रूचि लिने कोही पनि हुने छैनन् । त्यसबेला 'धम्म'को वास्तविक सार हराएर जानेछ— कायम रहि रहत सक्ने

छैन ।” प्राचीन कालीन दसारह राजाहरूको पुखौं पुर्खा देखि चलि आएको ढोलक जस्तै यो भएको छ । यो ढोलक खिइएर, फाटिदै, टुट फुट हुँदै गएकोले यसको मरम्मत गर्ने र यसमा टालो लगाउने काम धेरै वर्ष देखि चलि आएको थियो । परिणाम स्वरूप यसमा नयाँ तस्व बाहेक केही रहन गएन र यसको वास्तविक रूप बिलकुलै लोप भएर गयो ।

जुन बखतमा भिक्षुहरूले आफ्नो चित्तलाई शून्यता सम्बन्धी विषयको अध्ययनमा लगाउने छैनन् र यस विषयमा चिन्तन मनन गर्न छाडि दिने छन् । अर्थात् अभ्यास र अध्ययन गर्नु पर्ने विषयको परित्याग गर्ने छन्, त्यसवेला बुद्ध-धर्मको मौलिक सार बिलकुलै लोप भएर जानेछ र त्यस ढोलकको गति भए जस्तो त्यसमा नयाँ नयाँ बाहेक अरु केही रहने छैन । अर्थात् पछि पछिका अनुगामीहरूका उक्तिहरू मात्रै रहने छन् । यसमाथि राम्रैसित विचार गर्नु होस् । बुद्धले हामीलाई त्यस्तो धर्मको प्रचार गर्न भन्नु भएको छ, जो आदि, मध्य र अन्तमा अर्थात् अनाशक्त होस् र लोभले वस्तुसित टाँस्सिएको नहोस्, कल्याणकारी होस् । वर्तमान अवस्थामा बुद्ध-धर्मको के अवस्था छ ? के यो पुरानो ढोलक जस्तै छ त ? अथवा टालो टालो लगाएर बिलकुलै यसलाई नयाँ बनाइएको छ ? मानिसहरू शून्यता र शून्यताको अभ्यासमा रूचि लिन्छन् वा लिँदैनन् यस कुराको छानबीन गरेर हामी आफै यसको पत्ता लगाउन सक्छौं ।

आफ्ना शिष्यहरूका लागि बुद्धका अन्तिम उपदेश यिनै थिएः— यस उपदेशलाई सावधान भएर अभ्यास गर्नु पर्छ; यस उपदेशको प्रचार

गनुं पछं र शून्यताको अध्ययन गरेर पुरानो भएर थोत्रिएको तत्वहरूको ठाउँमा नयाँ र असल तत्वहरू द्वारा परिपूर्ति गनुं पछं । यसको लागि खोतल्दै, छानबीन गर्दै, अध्ययन गर्दै, छलफल गर्दै जानु पछं । यो उपदेशको महत्व र बोधको व्यापक प्रचार भएपछि मन्थन गरी प्राप्त भएका तत्वहरू त्यसमा समावेश गर्न सके मात्र मौलिक अवस्थाको सही रूपमा परिपूर्ति भएको ठहर्न आउँछ ।

त हामीले ग्रन्थका उक्तिहरूलाई उद्धृत गरेर; सजिलैसित संज्ञिन र बुझ्न सकिने गरेर तिनलाई विभक्त गरेर; छोटो छोटो खण्डहरूमा ती उपदेशहरूलाई संक्षिप्त गरेका छौं । आहिले सम्म भनिएका मौलिक सत्य सम्बन्धी कुराहरू तपाईंलाई संज्ञना नै होला । भविष्यमा जब तपाईंको अगाडि विभिन्न प्रश्नहरू आउने छन्, तपाईंलाई परीक्षा गर्ने र ठहर गर्ने साधारण सिद्धान्त थाहा छँदैछ । त्यसैलाई प्रयोग गरि ठहर गर्नु होस् । साधारण सिद्धान्तसित त्यसको मेल खाँदैन भने त्यो बुद्धको उपदेश होइन भनेर त्यागि दिनु होस् । जसले भने पनि त्यो उक्ति सही होइन; यस्ता गुरूले गलत कुरा सिकाएका हुन्छन् । स्वयं बुद्धबाट यो कुरा सुनेको भनी कसैले भनेता पनि पत्यार नगर्नु होस् । यदि 'विनय' र सुत्तसित मेल खाँदैन भने बुद्धको उपदेश होइन भनी परित्याग गरि दिनु होस् । 'अनात्मा' 'अनाशक्ति' 'म' 'त्यो' भन्ने भाव रहित अनत्ता र शून्यता नै बुद्धका उपदेश हुन् ।

यस देश (थाइलैण्ड) को म बस्ने जिल्लामा प्रब्रजित हुन मठमा गै बस्नेहरूलाई पहिलो दिनमा पालिको यो श्लोक पढाइन्छः— यथा पञ्चयम् ... धातुमत्तको (यी वस्तुहरू तत्व मात्र हुन) निसत्तो

(यिनको अस्तित्व छैन); निज्जीवो (जीवित प्राणी होइनन्); सुञ्जां (आत्म तत्व रहित छन्) ” मठमा गएर बस्ने पहिलो दिनमा नै उनीहरूले यो कुरा सिख्नु पर्छ । उनीहरूले त्यसवेला बुद्धको मूर्तिलाई अभिवादन गर्ने विधि पनि सिकेका हुँदैनन्; बिहान बेलुकिको पूजा कसरी गर्नु पर्छ— प्रार्थना कसरि गर्नु पर्छ; प्रव्रज्या लिनु भन्दा पहिले के के विधि गर्नु पर्छ उनीहरूलाई थाहा हुँदैन । यी कुरा सबभन्दा पछि सिकाइन्छ । अर्थात् भनाईको अर्थ के भने नयाँ आउनेहरूलाई सर्वोच्च ज्ञानबाट सम्पन्न गराइन्छ । यही नै बुद्ध-धर्मको सार हो । प्रव्रजित हुनलाई विहारमा आएको पहिलो दिनमा नै उनीहरूलाई यस्तो सिकाइन्छ । यस्तो चलन अरू कहीं छ वा छैन मलाई थाहा छैन । अनि प्रव्रजित हुन खोज्ने व्यक्तिले यस श्लोकको अर्थ बुझेका हुन्छन् वा हुँदैनन् मलाई यो पनि थाहा छैन । तर यस चलनको उद्देश्य अतिनै राम्रो छ । आउने पहिले दिनमा नै “यथा पच्चयं (यी बस्तुहरू कार्य कारणसित सम्बद्ध छन् र तिनीहरू ‘आत्मपना’ रहित हुन्); धातुमत्त मेवेतम्’ (यी आत्म रहित’ तत्व मात्रै हुन) निसत्तो, निज्जीवो, सुञ्जां (तिनीहरू आत्मपना रहित हुन; रिक्ता छन्) भनेर बुद्ध-धर्मको सार सिकाउनु बडो असल कुरा हो । उनका सन्तानहरूले यस चलनलाई लोप गरिसकेका छन् । जब शून्यतालाई कसैले बुझे छैनन् र मौलिक बुद्ध-धर्मको कुनै अवशेष रहने छैन । त्यसवेला दोषको भागी को हुने छन् ?

तपाईंहरू जस्ता असल व्यक्तिहरूको विचारलाई कुत्कुत्याएर— बुद्ध-धर्मलाई फलाउन फुलाउन यसले केही मद्दत पुऱ्याएको छ भन्ने मलाई लागेको छ ।

(९८)

संसारको सुख र शान्तिको लागि 'आत्म' सम्बन्धी सारा कुरा-
लाई बिर्सि दिनु होस् ।

समाप्त

संदर्भ ग्रन्थ तथा सूत्रहरू

निम्नः लिखित प्रश्न संख्याको उत्तर निम्न लिखित ग्रन्थ तथा सूत्रहरूको आधारमा दिइएको छ ।

प्रश्न संख्या —

- (१) मज्झिम निकाय, अलगद्दुपम-सुत्त
- (३) मज्झिम निकाय, चुलतण्हा-संखेय्य सुत्त
- (५) अंगुत्तर निकाय, चतुक्क-निपात, भन्दगाम वग्ग
- (६) मज्झिम निकाय, अलगद्दुपम-सुत्त
- (७) संयुक्त निकाय, महावार-वग्ग
- (८) संयुक्त निकाय, महावार-वग्ग
- (९) अंगुत्तरनिकाय पंचक-निपात
- (१०) मज्झिम निकाय, चूल सच्चक सुत्त
- (११) अंगुत्तर निकाय कालाम सुत्त
- (१२) अंगुत्तर निकाय, तिक निपात
- (१३) मज्झिम निकाय, सलायतन-बिभङ्ग सुत्त
- (१४) अंगुत्तर निकाय, तिक निपात, देवदत्त वग्ग; अंगुत्तर निकाय, चतुक्क निपात, कम्म वग्ग
- (१५) अंगुत्तर निकाय, तिक निपात, पुग्गल वग्ग
- (१७) अंगुत्तर निकाय, तिक निपात, ब्रह्म वग्ग
- (१८) अंगुत्तर निकाय, चतुक्क निपात, उरूवेल वग्ग
- (१९) इति वुत्तक, खुद्दक निकाय

(१००)

- (२०) दीघ निकाय, महापरिनिब्बान सुत्त
(२१) सुत्त-निपात-पारायन वग्ग
(२२) मज्झिम निकाय-चूलसुञ्जत-सुत्त
(२३) पटिसंभिदा मग्ग, योग नन्ध वग्ग, सुञ्ज कथा
(२४) सद्धम्म पज्जोतिका, भाग -१
(२५) पटिसंभिदा मग्ग, पञ्च वग्ग, विपस्सना कथा
(२६) अंगुत्तर निकाय, नवक-निपात, महावग्ग
(२७) अंगुत्तर निकाय, नवक निपात, पाञ्चाल वग्ग
(२८) अंगुत्तर निकाय, नवक निपात, पाञ्चाल वग्ग; अंगुत्तर निकाय,
सत्तक निपात, अभ्यागत-वग्ग; मज्झिम निकाय, चुलतण्हा
संखेय्य सुत्त
(२९) मज्झिम निकाय, भद्दाली सुत्त
(३१) दीघ निकाय, महापरिनिब्बान सुत्त
(३४) उदान, चुल्ल वग्ग, अंगुत्तर निकाय, सत्तक निपात, अभ्यागत वग्ग
(३७) मज्झिम निकाय, अंगुलिमाल सुत्त
(४०) अंगुत्तर निकाय, नवक निपात, सिंहनाद वग्ग

Dhamma.Digital

अनुवादकद्वारा लिखित र अनुदित ग्रन्थहरू

बाल इतिहास

- (१) नेपालका इतिहास निर्माता (भाग १ र २) — प्रकाशित
 (२) नेपाल दर्शन —
 (३) भारतको पुरानो इतिहास — अप्रकाशित

साहित्य

- (१) जयवन्ते (नेपाली खण्ड काव्य) — प्रकाशित
 (२) तामाङ भाषा ला फेए बाला (तामाङ व्याकरण) — अप्रकाशित
 (३) गीताञ्जलि (नेपाली भाषामा अनु०) — ”
 (४) फुटकर कविता संग्रह — ”
 (५) डम्बरेको टालो (लेखिदैछ) — ”

बौद्ध साहित्य

- (१) मिथ्या दृष्टि र अन्धविश्वास रहित जीवन एक महान आवश्यकता
 (रूपान्तर एवं अनु०) — प्रकाशित
 (२) भाषा दुई थरिका (अनु०) — ”
 (३) त्रिरत्न वन्दना (नेपाली अर्थानुवाद) — ”
 (४) बौद्ध धर्मका मौलिक सिद्धान्तहरू (अनु०) — ”
 (५) मुमेध्रा (अनु०) — प्रेममा

अनुवादक तथा लेखक
 धी जगत बहादुर जोशी
 तानसेन, पाल्पा

‘शाक्य प्रेस’ ओंवाहालटोल काठमाडौं, नेपालमा प्रकाशित । फोन १३६०४